

МОВОЗНАВСТВО

МОВНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ В ПЕРЕКЛАДАХ А. МАЛИШКА З МІЦКЕВИЧА

О. С. Юрченко

Поезій Адама Міцкевича, вибраних Андрієм Малишком для перекладу, небагато: балада «Лілеї», романс «Лірник» і вірші «Матрос» та «Пілігримова пісня». Щодо попередників Міцкевича у перекладі цих творів, то баладу-романс «Лірник» ще минулого століття переклав П. О. Науменко¹, а О. О. Навроцький (1823—1892) переклав усі чотири названі твори, але його переклади лежать і до сьогодні в рукописах².

«Лілеї» А. Малишко переклав ще до війни. Надруковано перекладну баладу 1941 р. (Вибрані поезії. Дитвидав УРСР, К.) і майже без змін 1946 р. (Вибрані поезії. Держлітвидав, К.) та 1948 р. (Вибрані поезії. «Радянський письменник», К.). Переклад «Лірника» надрукований 1948 р. (згадана збірка) і 1955 року (Вибране. Вид-во «Молодь», К.). Переклад «Пілігримової пісні» друкується у збірниках 1948 і 1955 років. У 1948 р. з'являється і переклад «Матроса». Усі ці переклади вміщено у першому томі двотомника творів Адама Міцкевича українською мовою (Держлітвидав, К., 1955). Тексти всіх перекладів, крім перекладу «Лірника» (редакція 1955 р.), мають зміни проти попередніх видань.

Ввійшло до традиції говорити, що митець-перекладач, беручи до рук твір, гідний перекладу, стає тим самим до творчого змагання з іншим митцем. А наслідки перекладу наочно покажуть: чи підніме Святогор сакви Микули Селяниновича, чи, може, спіткає перекладача доля Вольги над сішкою. В. В. Коптілов, виділяючи типові випадки зміни художнього образу оригіналу в перекладі, поділяє їх на чотири групи розходжень: 1) скорочений переклад образу, пропуски; 2) розгортання образу, деталізація; 3) зміна послідовності образів або їх окремих рис; 4) заміна образу оригіналу його еквівалентом у перекладі³. Порядок цих розходжень дослідник визначає частотою вживання кожного з них у перекладовій практиці.

Слід одразу зазначити, що при загальній матеріальній однаковості, тобто при рівній довжині слів перекладу й оригіналу, «скорочений переклад» одного образу буває при розтягненості другого. Розтягненість, викликана опором матеріалу, є найчастіше причиною, а стягненість, скороченість — наслідком. З цих двох груп ми зупинимося на групі розгортання образу, тобто на причині.

Причиною цієї причини є, на нашу гадку, те, що автор перекладу не скрізь зумів підкорити свою творчу індивідуальність індивідуальності

¹ П. О. Науменко. Музика. У кн. В. Науменка «Нові матеріали для історії початків української літератури XIX віку», вип. 1: К., 1919; вип. 2., К., 1924.

² О. О. Навроцький. Кобзарь. Панова жінка. Слухай, козаче-родаче. Розпустилися дерева. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, рукописний відділ, ф. 21, № 25.

³ В. В. Коптілов. Трансформація художественного образу в поетическом переводе. У кн. «Теория и критика перевода», ЛГУ, 1962, стор. 34—38.

автора оригіналу. У більшості місць переклад зроблено блискуче, але подекуди є такі рядки:

- 1) «Хай підуть в луг, на роси,
Де квіти-жовтокоси» («Лілей», рядки 261—262);
- 2) «Дубовий міст гуде»... (там же, р. 98);
- 3) «Під виблиски заграва»... (там же, р. 316);
- 4) «Вплітав, під буревій,
В лілеї синю стрічку»... (там же, р. 312—313);
- 5) «Ржуть коні темногриві»... (там же, р. 103);
- 6) «Слухає довгу хвилину» («Лірник», р. 60, 1948);
- 7) «Шлях-луговина» (там же, р. 58);
- 8) «Літа, весни й зими в далі
Десять плывуть, як промінь білий» («Пісня пілігрима», р. 29—30).

Хто хоча б трішки обізнаний з поезією, той може одразу здогадатися, що переклади зробив саме Малишко, бо на всіх перекладах можна побачити відблиск саме Малишкового творчого письма. Подекуди описова передача слів оригіналу є проявом одного недогляду, що помітно супроводить переклади. Тут закономірно постає питання про плеоназми, про авторове і перекладачеве ставлення до них.

Плеоназм, як відомо, — це такий мовний вираз, у якому умисне вжито однозначних, а значить — зайвих слів. У Міцкевича: «як голуб сивий, з сивою до паса бородою» («Лірник», р. 1—2) — другий епітет — плеонастичний; «Що? що? Як? як?» («Лілей», р. 233) — параплерома. Плеонастичні вирази рідко подибуються у перекладених Малишком творах. Перекладач відтворює наведені плеоназми по-різному:

- 1) Що за дідусь там, мов голуб той сивий?.. (1955),
«...Сам він, як горлиця сива»... (1948);
- 2) «Воскресне?» (цей вигук-запитання мусить передавати замість
«Що? що? Як? як?» розгубленість убивці).

Складається враження, що перекладач нехтує такий нечастий, але доцільний в оригіналі прийом. Проте враження це зникає, коли перечитати перекладні тексти, в яких можна зустрітися і з *журбою-нудьгою* (тавтологією) замість простої *турботи*, і з *виглядом свято-врочистим* (теж тавтологією, вставленою непотрібним клинцем-буфером у строфу). Нічим іншим як плеоназмом не можна назвати епітет *діво́ча* до слова *хустина* («Хто там стоїть у хустині діво́чій?»), адже читачеві відомо, що йдеться не про жінку, а про дівчину. Невправність у перекладі початкових рядків «Лілей» привела до нелогічного плеоназму. У Міцкевича:

Смерк пада, вітрець віє,
Темно, вітряно, понуро» (р. 15—16);

у перекладі:

«Темніє, вітер віє,
Навколо все *хмурніє*» (1948, 1955).

Не зрозуміло також, чому, на шкоду навіть римі, замість дієслова *віє* перекладач уживає *віє*, адже тут і смислове розходження. Вершиною у плеонастичному плані можна вважати відтворення таких рядків:

«Ішов я до нього; він позирав смутно,
Але не цурався мене»;

ці рядки у перекладі:

«Я у годину *світанково-сіру*
Стрів його *журно-німого*» (р. 129—130).

Такої пишномовності у Міцкевича немає ніде.

Крім плеонастично оформленого, у перекладах є і інше багатослів'я. До нього частково тяжить народний своїм походженням повтор у перекладачевій мові: уже згадані *квіти-жовтокоси* (у автора — *квіти*); *шлях-луговина* (у автора — *оболонь*); *жовтий листочок-оздоба* (у автора — *листок жовклий, лист незнамого дерева*); *пісенька-мука* (у автора — *ця пісня*).

Такі перекладацькі повтори подаються у місцях, де неточно відтворено авторову лексику, а разом з нею і зміст. Звичайно, другорядний член речення, що стоїть в апозитивній залежності від підпорядковуючого члена, вказуючи на його властивість або родову ознаку, у кожному випадку щось домальовує, несе на собі якусь художню чи смислову навантагу. Але в перекладача виходить так, що слова, ставши в апозитивну залежність, не вносять лаконізації, потрібної у перекладі з польської мови на українську (польські слова трішки коротші за українські). Це виходить тому, що приклади у Малишкових повторах указують часом на те, змалювання чого не входило в авторову мету (прикладка *жовтокоси* вказує на ознаку лілей, а у автора про ознаки лілей нічого не говориться, крім того, що ростуть вони високо, як пан лежить глибоко). Друга особливість перекладачевих прикладок: вони вказують часом на те, на що уже неодноразово вказувалося попереду (до слова *хлопці* в 42 рядку «Лірника» ставиться прикладка *дударики*, а читачеві про те, що хлопці грають на сопілках, відомо вже з 6-го і 33-го рядків).

Є в перекладі також багатослів'я, близьке до прикладкового, яке вносить у переклад атмосферу поетичного несмаку. У автора в «Лілеях»: *дивиться скося; підземним волає голосом*; у перекладача: *поглянув зором диким; страшним озвався криком* і т. д.

Можна бачити у перекладі і таке: компенсаційне привнесення до одного образу тих елементів, які віднято в іншого образу. Іван Глинський виступає проти цього, вказуючи, наприклад, на відтворення Малишком одного слова при перекладі тріолетів Томаша Зана, вставлених в уста лірника: «Переклад однієї з строф балади «Лірник» звучить невірною, бо перекладач А. Малишко вводить власне порівняння. Строфа ця така:

«Одному віддаєш ти вінок
З троянд лілей і тміну.
Кохає тебе інший юнак
Ти ж одному віддаси вінок».

А переклад цієї простої прозорої строфи ось який:

«Весільні квіти, мов очі божі(?),
Лілей, ромашки, рожі.
А той, що вільно любить — не вгледить
Весільні квіти, мов очі божі(?).

Оце привнесення церковне порівняння «мов очі божі», як видно з перекладу, викривило зміст твору»¹.

Звісно, якщо підійти до цього питання з розгляду тільки наведеної строфи, то беззастережно можна згодитися з критиком. Але придивімося до «Dudarza». Чи міг цілком художній образ *очі божі* викривити, кажучи словами І. Глинського, зміст твору? Ми маємо для цього з'ясувати, чи можливий такий образ у автора і чи можливий він саме в оригіналі «Лірника». Ось усе, що є «релігійного» у перекладеному «Лірнику»: *Слава Ісусу* (р. 147,

¹ І. Глинський. Дещо про недоліки перекладів з Адама Міцкевича, ж. «Жовтень», 1954, № 11, стор. 54.

1948); *Господу слава* (переклад цього ж рядка у 1955 р.); *Бог тебе, певно, привів іздалеку* (р. 27, 1948, 1955); *Тільки й гріхів тих, що без привіту* (р. 149, 1948); *Тільки й гріхів, що без ласки й привіту* (цей же рядок у 1955 р.).

А в оригіналі, крім цих, відтворених у перекладі, є ще багато виразів з релігійним змістом:

- 1) Co nam dał Pan Bóg, tem się podzielim (р. 8);
- 2) A w ustach Panny Najświętszej imię (р. 175);
- 3) Bo w chustce skryła twarz boską (р. 186).

Це все приклади різнопланового вживання слів з релігійного арсеналу: перший вираз укладений в уста когось із громади, другий — в уста лірника, третій є словами самого автора. Зробивши тільки ці спостереження, можна пересвідчитися, що вираз *очі божі* іде в тому ж поетичному річищі, що і *twarz boską* (обличчя неземне, божественне), тому він цілком органічний у гармонії перекладу. Малишко не тільки не посилив релігійного напінку на деяких вузлах твору, а навіть, як видно з наведених щойно випадків, стирає цей наліт. Звичайно, якщо говорити про тріолети Томаша Зана, вставлені в романс, як про самотійний твір, то образ *очі божі* буде дійсно недоречним.

Розгляньмо ще групу розходжень між образами перекладу і оригіналу, яка утворилася шляхом заміни образу оригіналу його еквівалентом.

Заголовок романсу «Лірник» в оригіналі бринить «Dударz». Українською мовою слово *dudarz* можна передати п'ятьма способами: *волинщик*, *дудар*, *кобзар*, *лірник*, *музика*. Значення *волинщик* (єдиний відповідник до слова *dudarz*, поданий в академічному польсько-українському словникові 1958 р.) відразу ж виключається контекстом (*dudarz* у Міцкевича грає на лірі). Усі інші відповідники є і в польській мові. Видавці 16-томника творів Міцкевича у Варшаві (1955 р.) у своєму поясненні до слова указують: *dudarz* — той, що грає на волинках (званий на Підгаллі кобзарем) (т. 1, стор. 618). Перекласти словом *кобзар* (хоча О. О. Навроцький перекладає саме так) було б недоцільно, бо: 1) це слово має яскраво виражений суто український національний колорит; 2) *кобзарі* грали на *кобзах* і *бандурах*, а не на *волинках*; 3) слово *кобзар* не має нейтральнішого звучання, як синонімом його *лірник*; 4) *кобзарі* були *бардами*, виконували твори героїчного звучання, а у романсі співець має репертуар з інтимних пісеньок. Щодо слова *дудар*, то українські дударі грають тільки на *сопілці*, на *дуді*. Останній відповідник *музика* нічим не поступається перед відповідником *лірник* або навіть має ту перевагу, що зовсім не вказує на інструмент виконавця. П. О. Науменко мав рацію, уживши у своєму перекладі відповідник *музика*.

Другий приклад. Польські поселяни, упоравшись з усіма весняними роботами (обсіявшись), відзначають свято *dosiewek*. Вони запрошують, за текстами перекладів, розвеселить «*посиділки*» дідуся-лірника. Слово «*посиділки*» не пасує до перекладу, бо цього слова нема в українській мові. Хіба що є коренева спільність із словом *сидіти* та є ще слово *посидільниця* із значенням *нероба*, *ледащо*, *ледацюга*, *лінива жінка*. Отже «*посиділки*» для читача — це щось на зразок *посиденок*. Можливо, що А. С. Малишко хотів був ужити тут російського *посиделки*? Але малозрозумілість цього слова, або, точніше, дуже відчутний російський національний колорит для тих, хто знає слово з специфічно російським національним забарвленням, перетягає шалі терезів адекватності не в бажаний бік.

Тут узагалі можна вести мову про компенсаційну адекватність, бо «*посиділки*» виступають у перекладі як рима до слова *сопілки* (р. 7), а в оригіналі і натяку про них немає (та й слово, утворене від *сидіти*, не в'я-

жеться з описом гучного свята). Але ці «посиділки» не то що не зашкодили б у творі, а навіть допомогли б, якби вони були названі українським словом *вечорниці* (слово *досвітки*, що відповідає другому значенню «посиделок», виключається контекстом); це слово внесло б у переклад живу народну барву.

Крім чотирьох, названих В. В. Коптіловим груп розходжень образів перекладу з образами первотвору, назвати можна ще кілька. Насамперед це група тих випадків, коли побудова образу включає специфіку самої мови. Таким у «Лірнику» є слово *samotrzeci*. Це старопольське слово. У згаданому 16-томнику Міцкевичевих творів подається ремарка до цього слова: *сам у товаристві двох, утрьох* (т. 1, стор. 618). Подібні словосполучення є і у нас в Галичині — *самотріть* (сам 3-ій, один з 2-ма), *самодруг* (удвох, слово стрічається у І. Я. Франка), *самоперш* (передовсім). Польщизна має більше таких утворень: *samoczwart* (сам 4-ий, один з 3-ма), *samopiąt* (сам 5-ий, один з 4-ма), *samoszóst* (сам 6-ий, один з 5-ма). Слово *самодруг* має в польській мові два відповідники: *samowtór* і *samodrug*.

Поезію таких і подібних мовних одиниць передати у перекладі важко, а здебільшого прямо неможливо. Тому рядок:

Zagraj co nam samotrzeci (p. 34)

звучить у перекладі зовсім далеко від оригіналу:

Грайте, співайте нам трое (p. 34, 1948, 1955),

бо наказ-звертання іде в даному разі не до головного героя, як в інших місцях перекладу і в усьому оригіналі. Це теж, не з вини перекладача звичайно, вносить нерівність у гармонію балади.

І ще група. Сюди слід віднести ті випадки, коли на перешкоді віддаванню лексичного образу стає міжмовна омонімія.

Розповідаючи про пастуха, який потерпів у коханні і через це покинув свою пастушу долю, перекладач раптом додає, що пастух *відстав від походу дружини* (p. 119, 1948). Читачеві незрозуміло: від якої *дружини*? Але Малишко тлумачить: від військової. Для цього він ставить пояснююче слово: *від походу*. Читача це, безумовно, виводить з рівноваги: як же про це сказано у Міцкевича? де і для чого у вірші про пастуха взялися *похід, дружина*? Порівняймо тексти оригіналу й перекладу:

Smutny był bardzo, ale przyczyny
Smutku nie mówił nikomu,
Odbił się potem od swej drużyny
I nie powzógł do domu (p. 117—120),

у перекладі кожне слово відтворене:

«Був він засмучений, тільки причини
Смутку не видав нікому,
Потім відстав від походу дружини,
Не повернувся додому (p. 117—120, 1948).

Якщо взяти цю строфу і її переклад поза текстом, можна з усім погодитися. Але контекст виключає можливість тлумачити слово *drużyna* як назву військової одиниці, загону. Можливий українізм теж усувається контекстом, бо мова йде не про одруженого чоловіка, а про молодого хлопця (слова з *походом* також відкидають думку про це). Залишається тоді згадати, що слово *drużyna* вживається деколи в польській мові у значенні *chałastra* (*hałastra*). Слово це означає у перекладі: збрід, набрід, чернь, ватага, челядь. Слово ж *chałastra* деколи тяжить семантично до слова *сіуга*

(сіога), яке має значення: *гуртоправець, погонич, ватаг, джура*, тобто: *chaŋastra* — *погоничі, ватаги* і т. д.¹.

Звичайно, тільки таке значення слова *družupa*, яке дозволяє цьому слову вживатися замість слова *chaŋastra*, може відповідати даному контекстові: 1955 року Малишко усуває помилку і строфа ця стає вірною оригіналові. Слова *Потім відстав від походу дружини* перекладач відтворює тепер словами: *Потім од гурту свого він одбився*.

Слово *гурт* має два значення: *гурт людей, гурт овець*. У перекладі, безперечно, мається на увазі друге значення, хоча оригінал дає підстави твердити, що слово *družupa* вжите у оригіналі саме в першому значенні. Проте кожне б із цих розв'язань наближало б це місце перекладу до відповідного місця оригіналу, тому і таку заміну слова *družupa* слід уважати правомірною.

Художній образ у даній статті ми скрізь розглядаємо в найширшому значенні слова, тобто як словесний образ. Питання про трансформацію художнього образу в поетичному перекладі потребує дальшої деталізації, поширення не тільки ілюстративного, а й дослідного на всі тропи, тобто на всі звороти мови, що полягають у вживанні слова чи виразу у переносному їх значенні.

Вірне висвітлення питання про трансформацію художнього образу в широкому значенні дасть можливість підійти з глибоко наукових позицій до складнішої проблеми — відтворення образу у вужчому сенсі: образу-персонажа, образу-колективу, образу-картини природи і т. д.

Ми звернули основну увагу на деякі розходження деталей Малишкового перекладу і Міцкевичевого оригіналу. Щоб говорити об'єктивно про якість будь-яких перекладів, зроблених з польської мови, треба, крім цього, зупинитися на багатьох питаннях версифікації, стилістики, інтонаційної, звукової і синтаксичної структури перекладу й оригіналу.

Отже, закінчуючи з цим питанням, слід разом з висновками поставити й такі дальші питання:

1. Відтворення художніх образів оригіналу вимагає від перекладача творчого підходу. Про це говорить наявність двох редакцій кожного Малишкового перекладу з Міцкевича.

2. Говорячи про групи розходжень перекладу з оригіналом, слід зупинитися спочатку на розходженнях, зумовлених міжмовною омонімією (неосновні розходження), потім на розходженнях, зумовлених структурою мови. Останні відбивають описову передачу художнього образу. Така передача спричиняє розгорнення художнього образу в перекладі. Розгортаються найчастіше важкі для відтворення, але сюжетно важливі образи оригіналу.

3. При дотриманні еквілінеарності (однакової кількості віршових рядків у перекладі і оригіналі) не можна, розширяючи одні образи, залишити недоторканими інші. Отже, постає питання про скорочення неосновних, однотипних образів, про «пригнічення» їх сильнішими, основнішими, потрібнішими образами.

4. Цікаве з цього погляду переставлення, тобто зміна послідовності образів.

5. З вимушеного скорочення, знебарвлення одного образу виникає часом компенсаційне перенесення раціонального зерна цього образу до другого.

¹ Див. «Полный польско-русский и русско-польский словарь», составил Ф. А. Потоцкий, ч. 1, Лейпциг — Рига, 1918.

6. До того ж має бути досліджене питання про повне опущення «другорядних» образів, викликане розширенням основних.

7. Заміна образу оригіналу еквівалентом у перекладі — найкрасномовніший вияв переосмислення перекладачем природності звучання того чи іншого образу в тексті перекладу. Ці місця перекладу вимагають критичної оцінки.

8. Намітивши такі групи розходжень, варт опрацювати (хоча це і менш важливо) групи повного збігу окремих образів при перекладі з польської мови на українську.

9. І групи розходження, і групи збігу мають розглядатися без відриву від естетичної цілості твору. Маючи на увазі естетичну цілість твору, слід виявити порухи змін у ньому в зв'язку з розходженнями.

10. Ця стаття не ставить за мету піддати критичній оцінці перекладацьку практику такого видатного майстра художнього слова, яким є Андрий Малишко. Указані недогляди, недотягнення є типовими для багатьох перекладачів. Питання про трансформацію художнього образу в поетичному перекладі хоч і складне, але має багато зручних і далекосяжних напрямів і кутів зору.

ДЕЯКІ СИНТАКСИЧНІ ПРИЙОМИ САТИРИ В ПАМФЛЕТАХ Я. ГАЛАНА

М. Ю. Протасова

Памфлети Ярослава Галана відзначаються винятковим багатством синтаксичних конструкцій, досконалістю їх будови, особливою інтонаційною виразністю. Тут кожен структурний елемент служить цілям емоційності, експресивності, сатиричної заостреності думки.

Найхарактернішою особливістю памфлетів автора є поєднання усно-розмовної і книжно-публіцистичної манер вираження, що, власне, й лежить в основі багатьох конкретних сатиричних прийомів. Так, поряд з виразно публіцистичними особливостями (анафорична побудова речень, повтори однакових слів, нанизування однорідних членів, зокрема потрійне поєднання їх у плані градації, паралелізми, антитези тощо), які створюють риси ораторського поетичного синтаксису, в Галана широко представлені елементи розмовного стилю (звертання, модальні слова, вставні конструкції та ін.), що виражають оцінку, авторське ставлення до зображуваного. І часто саме ці усно-розмовні конструкції та прийоми, а не синтаксичні норми книжно-писемної мови, з якими вони контрастують, визначають сатиричну експресію авторових творів. Наприклад:

«Парфеній Розтопчинський, вже після комедії з його «обрабням», починає прикидатися палким прихильником православ'я. *Ба, що більше*, в 1652 році він їде до православного єпископа в Альба Юлія (Трансільванія) й тут дає себе рукоположити у владики. *Так ото* й на Закарпатті, коло колиски унії, стояли невідступно її батьки: підступ і шахрайство» (III, 135)¹.

Синтаксичні засоби і прийоми Галана-памфлетиста, що є предметом нашого дослідження, є переважно лексико-синтаксичними, бо їх сатиричність створюється не тільки стилістичним зіткненням різних манер граматичного вираження думки, але й семантикою лексичних одиниць, що входять до їх складу.

Одним із них є поширений у практиці Я. Галана-памфлетиста прийом поєднання як однорідних слів і фраз, далеких змістом². Він ґрунтується на алогізмі поєднаних понять, на сатиричній однорідності синтаксичних конструкцій. Наприклад:

«Деся ззаду виріс комісар поліції. Він мав *високе кепі і німецьке привище — Венцель*» (II, 269); «Ще недавно ми мали *монополію на Китай та атомну бомбу*, та оце недавно випали з наших рук і Китай, і атомна бомба

¹ Приклади подаємо за виданням: Ярослав Галан. Твори в трьох томах, Держвидав художньої літератури, К, 1960.

² За визначенням В. В. Виноградова, цей прийом був уперше застосований О. С. Пушкіним і набув особливої гостроти і досконалості в практиці сатириків XIX ст.: Гоголя, Салтикова-Щедріна, Чехова. Див.: В. В. Виноградов. Язык Гоголя и его значение в истории русского языка. 36. «Материалы и исследования по истории русского литературного языка», т. 3, Изд-во АН СССР, 1953, стор. 29

(III, 260); «ми недавно підписали Північноатлантичний пакт, а зовсім недавно посадили в тюрму американських комуністичних лідерів» (III, 260).

У наведених прикладах комізм створюється логічним і смисловим розривом між оформленими як однорідні компонентами. І тому для загострення сатиричності Я. Галан намагається пов'язувати в одну цілість, надавати чіткого граматичного зв'язку словам і фразам з якнайвіддаленіших смислових і стилістичних сфер. Наприклад:

«...симпатичний пан має звичайно геніально запросовані штани та не менш геніально обдумані політичні концепції» (II, 236), «...на світі є руді тевтонські напівбоги, що п'ють мюнхенське пиво, їдять франкфуртські сосиски і — не люблять ділитися награваним!» (II, 259) та ін.

Сатирично однорідні конструкції дуже часто набувають у Я. Галана вигляду і оформлення відкритих приєднань, відомих як сатиричний засіб у багатьох письменників XIX ст.¹ Це переважно єднально-приєднальні і протиставно-приєднальні конструкції із сполучниками *і, та, зате* ².

«Містер Тейлор слабо розбирається в католицьких догмах, зате він спеціаліст щодо розвідки» (III, 124) та ін.

Зіставлення зовні алогічних понять, але оформлених як паралельні відбувається і за допомогою сполучників *так, як; не менш, ніж; у такій самій мірі, в якій* та ін.

Але особливо характерні для стилю Я. Галана-памфлетиста конструкції зі сполучниками *не лише, а й, не тільки, але й*. В них алогізм виражений так різко, що створювана ним іронія переростає в сарказм. Наприклад:

«Кожне його (кардинала Агаджаняна.— М. П.) слово оцінюється на вагу золота не тільки римською курією, але й розвідувальними органами Сполучених Штатів Америки та Великобританії» (III, 191—192).

Гостро сатиричного звучання набувають зіставлявані автором конструкції, якщо перед другою з них зроблено несподівано довгу паузу, виражену за допомогою тире або крапок. Завдяки цьому спеціально виділяється, наголошується алогізм граматично однорідних одиниць. Наприклад:

«Ретельна допомога, яку подає апостольська церква нинішнім господарям становища в Англії, виходить далеко за межі британської метрополії, простягаючись і на Близький Схід, що пахне, як відомо, не тільки ієрихонськими трояндами і фіміамом божої гробниці, але й — нафтою» (III, 191).

Отже, прийом поєднування як однорідних слів і фраз алогічного характеру набуває в Я. Галана різного граматичного оформлення, різної сатиричної сили, особливо дійової тоді, коли однорідність алогічних конструкцій виступає у поєднанні з інтонаційними засобами, з незвичними довгими паузами, які виражають авторський натяк на прихований смисл думки, невисловленої чи недомовленої.

Інтонаційні засоби мовлення, зокрема паузи, як відомо, беруть участь у ритмомелодичній організації фрази та її структурних частин, у виділенні, підкресленні найважливіших з смислового погляду одиниць. У памфлетах Я. Галана вони часто зв'язані з іронічно-саркастичною інтонацією, із спеціальним наголошенням наступного мовного відрізка, що несе в собі сатиричний зміст. Комізм цього мовного прийому Галана ґрунтується на пору-

¹ Див. цитовану вище роботу В. В. Виноградова.

² Див.: М. В. Карпенко. Присоединительные конструкции в современном русском языке. Черновцы, 1961.

шенні і ритмомелодичного і логіко-граматичного принципів уживання пунктуації (крапок або тире) як показника паузи.

Так, додаткова штучна пауза після сполучника перед приєднуваною однорідною частиною посилює логічне наголошення наступного мовного відрізка, загострює увагу читача на його сатиричному змісті:

«Глибоко стурбований подальшою долею фашизму і... своєю власною, папа звертається до побідоносних країн з патетичним закликом: «Майбутній мир повинен бути рівно почесним для обох сторін» (III, 177—178).

Як засіб підкреслення несподіваного, нелогічного, з погляду автора, ходу думки, розвитку подій, виступає в Я. Галана пауза між прийменником і зв'язаною з ним іменниковою формою:

нацистські маршали й адмірالي «галасують на всі лади про свою не-причасність до... політики» (II, 414), «Гітлер, напівживий від страху, скликає присутніх на... військову нараду» (II, 423) та ін.

В усіх таких прикладах пауза, порушуючи злитність, спаяність іменниково-прийменникової конструкції, зосереджує увагу читача на змісті виділених нею одиниць, настрояє його на сатиричне сприймання зображуваного.

Для підкреслення алогізму в мові або несумісності в зображуваному, тобто для підкреслення всього, що вимагає сатиричного заперечення. Я. Галан вживає паузи (крапки) в будь-якій частині речення, порушує синтаксичні зв'язки між тісно зв'язаними керованими і керуючими словами, зокрема між перехідними дієсловами (або похідними від них дієприкметниками чи іменниками) і залежними від них іменниками-додатками¹:

папа «зажадав... інтернаціоналізації Єрусалима під керівництвом англо-американців» (III, 191), «католицькі провокатори обвинувачували в підпалах... комуністів» (III, 120).

Порушення ритмомелодичного і логіко-граматичного принципів мови для створення сатиричного звучання виступає в наведених прикладах у поєднанні з логіко-семантичними протиріччями зв'язаних мовних одиниць. І тільки цією сукупністю різномірних сатиричних прийомів досягає автор того різкого викривального тону, тієї їдкої іронії, якою пройняті контексти його повоєнних памфлетів.

Часто багатозначні паузи-інтонації, позначені крапками, виступають у Галана в кінці речення, заставляючи читача сатирично сприйняти всю наведену фразу: «Зрадник і ворог свого народу Йосафат Кунцевич перетворився в їх змалюванні мало не на національного героя...» (III, 58), «І такого ката папа Пій IX, на просьбу шляхти, оголосив «святим» — «за апостольські труди на користь унії...» (III, 38).

Багатозначні паузи в кінці речення разом з попереджувальними інтонаціями часто наголошують на недовомовленості, натякають на невисловлену в реченні думку. Це досягається в Галана за допомогою оригінальної синтаксичної конструкції зі сполучниками не тільки, а й; не тільки, але й; не лише, а й, обірваній на першій частині: «...над колискою нацистської Німеччини чуйно схилялися акули не тільки німецького капіталу...» (II, 433), Чіппіко «доводиться підтримувати найтісніший зв'язок з викладачами і вихованцями ватиканського «Коллегіум руссікум», який випускає агентів для засилання їх у слов'янські країни, зв'язок, який полягає не тільки в обміні думки...» (III, 171).

¹ Як зазначав Л. А. Булаховський, «керуюче від керованого може бути відділене одне від одного... лише штучно — знаками навмисно витриманої паузи тире або крапками» (Курс сучасної української літературної мови, ч. 2, «Радянська школа», К., 1951, стор. 362).

Таким чином, Я. Галан виявив себе тонким знавцем і інтонаційних засобів і законів нашої мови. Ритмомелодичні і логіко-граматичні принципи, на яких ґрунтуються вживання пауз і зв'язаних з ними на письмі пунктуаційних знаків, майстерно використовуються ним у сатиричних цілях.

У памфлеті як творові публіцистичному важлива роль належить тим мовним засобам, які виражають модальність, авторську оцінку, авторське ставлення до зображуваного. Серед синтаксичних засобів виразу оціночно-модальних висловлень у мові Я. Галана особливе місце посідають вставні конструкції (слова, словосполучення і речення). Вони показують, за висловом О. Пешковського, «як мовець ставиться до тієї чи іншої думки, вірить він у неї чи ні, хоче він її здійснення чи ні і т. ін.»¹.

Поряд з великою кількістю вставлених конструкцій, що несуть у собі додаткове повідомлення, уточнюють смисл речення, доповнюють його об'єктивний виклад², у публіцистиці Я. Галана виступають вставні слова і словосполучення — складники усного мовлення — виразниками великих експресивних можливостей, зокрема виразниками авторської іронії. Їх сатиричність створюється зіткненням двох смислових, модальних чи емоціональних планів: об'єктивного (в реченні) і суб'єктивно-авторського (у вставці).

Так, наприклад, велику вагу в мові памфлетів Я. Галана несуть вставні конструкції, які не тільки містять додаткові повідомлення, а й створюють емоціонально-експресивний характер контексту. Вони є прекрасними виразниками авторської іронії і допомагають усе об'єктивне висловлення (речення) сприйняти в сатиричному плані. Наприклад:

перший з маєтків Ріббентропа «налічував «лише» 1715 гектарів орної землі та лісу (Ріббентроп — пристрасний мисливець)» (II, 415); «Розчарував апостольську столицю й замордований (за непридатністю) гітлерівцями Дольфус» (III, 87).

Такі лаконічні авторські вставки-коментарі, вступаючи в логіко-семантичне протиріччя з контекстом, набувають виразного сатиричного характеру, який передають усьому висловленню. Вони пожвавлюють авторську розповідь, емоціонально насичують, експресивно увиразнюють її. Для цього використовуються також вставки питального, вигукowego та іншого типу. Наприклад: «В урочистій обстановці відбувається відкриття папської академії наук (*є така*)» (III, 193), «Молоді» комітетники» обіцяють набір до американського іноземного легіону та — *о мріє простачків!* — американське громадянство після трьох років служби» (II, 532); Пій XII «відлучив винуватців арешту Міндсенті від католицької церкви (*теж мені горе!*)» (III, 230), «Як бачимо, автор брошури О. Й. С. (*чи не Йосиф Сліпий?*)...» (III, 64).

Наведені вставні члени речення яскраво виражають оцінку, іронічне ставлення автора до повідомленого, вони емоціонально насичують виклад. Комізм їх створюється зіткненням не тільки модальностей, емоціонального характеру речення і вставки, але й стилістичних планів. Адже, як правило, вставні члени — усно-розмовного характеру, що виразно виділяє їх у нейтрально публіцистичному контексті: «теж мені горе!» «хай дарує!» «нікуди

¹ А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, 1927, стор. 470.

² Наприклад: «Не минуло і п'яти тижнів, як у самому центрі міста (*там, де зараз магазин Особторгу № 1*) з'явився новий фешенебельний гастрономічний магазин» (II, 479); «Професори (*у Польщі усе це професори*) з мудрими й суворими обличчями на перший дзвінок увіходять на плечах дітей в клас» (II, 225).

правди діти», «чого доброго», «правду кажучи» та ін. Усі такі вставні елементи створюють емоціональний тон мовлення, посилюють його виразність.

Функції засобів виразу оціночно-модальних висловлень — виразників авторських іронічних зауважень, коментарів — виконують у Я. Галана не тільки вставки в реченні, а й самостійні конструкції, що виступають як вставні у цілій фразі. Як і розглянені вище, вони тісно зв'язані із змістом висловлення, а як носії непрямої авторської модальності — інтонаційно виділяються, підкреслюються¹. Наприклад: «Мета була досягнута: про рачкевичів знову заговорили. Звичайно, лише в барах та ресторанах. Тільки про українських нацистів говорили дуже мало. Така вже їх доля» (II, 477). «Граф знову приймає чолобитників, він, як і раніше, благословить, втішає, підбадьорює, заохочує й допомагає. Розуміється, не всім. Коли прийдуть до нього члени Державної комісії по розслідуванню німецьких звірств з пропозицією підписати протокол, митрополит категорично відмовиться» (III, 114) та ін.

Л. А. Булаховський визначав такі речення як вставні, підкреслював: вони «відбивають думку, що не викристалізовується одразу, а формується стрибками, поступовим додаванням, яке оформлюється кожного разу заново і самостійно, більш або менш самостійно, більш або менш механічно приєднується до попереднього мовного цілого або розриває його; властиві вони переважно усно-розмовній або діалогічній мові не дуже дбало оформлених»².

У Галанових памфлетах ці усно-розмовні конструкції виступають виразниками негативної авторської оцінки, його негативного ставлення до зображуваного. В цілому усі вставні члени, як економні виразники модально-оціночного висловлення, виступають дуже ефективним синтаксичним засобом у практиці Я. Галана-памфлетиста. Вони багатоманітні і щодо своїх функцій і щодо форми виразу — неодмінний стилістичний засіб усіх сатиричних творів автора, важливий складник його мовної системи.

Одним із найпоширеніших у практиці Галана-памфлетиста прийомів є сатиричне авторське коментування чужих висловів, думок, цитат з друкованих джерел тощо. При цьому сатиричність створюється зіткненням двох семантико-граматичних і стилістичних планів: цитати («чужої» мови) і контексту (авторської). Дві різні форми вираження думки, два різко протилежні погляди на одні й ті самі явища дійсності, дві протилежні оцінки їх зіставляються в памфлеті, створюючи сатиричне звучання. Цей прийом відзначив В. В. Виноградов іще в практиці М. В. Гоголя, в якого «слова, вирази дійових осіб, включені в авторську мову, іноді з зазначенням їх цитатного характеру, і наявні в них пояснення чи оцінка явищ стикались з протилежними щодо змісту кваліфікаціями самого автора»³.

Коментування цитат, чужих висловів та інших різновидів «чужої» мови поширене в практиці Я. Галана на всіх етапах його творчості, але має різні форми виразу, що характеризуються різним ступенем авторського втручання у зміст і форму цитованого.

Так, у ранніх памфлетах — рецензіях на націоналістичні видання — («Хи-хи-хи», «Велике самозапертя» та ін.) Я. Галан часто добирає влучні цитати, які майже не потребують авторських коментарів, цитати, у яких «герої» самі викривають і себе, і своїх авторів. Наприклад, у памфлеті

¹ Все це ще раз підтверджує думки деяких сучасних лінгвістів (проф. О. Г. Руднева, Б. М. Кулика та ін.) про те, що вставні члени не стоять осторонь змісту речення, перебувають з ним у найтісніших смислових і граматичних стосунках.

² Див. цитований «Курс сучасної української літературної мови», стор. 132

³ Див. цитовану роботу В. В. Виноградова, стор. 37.

«Велике самозапертя» Я. Галан, щоб показати зрадництво української націоналістичної інтелігенції, її політичну орієнтацію, її лакейське плазування перед іноземними володарями, вдало підбирає цитати із націоналістичної газети «Діло» за 1914 рік. У статті за 29 квітня 1914 року «Діло» в особі М. Галущинського закликає українців вірно служити австро-угорському монархові. Через деякий час той же Галущинський докоряє українцям за те, що викинули з гімназії на вулицю портрет польського президента, підтримує екзекуційні акти польських властей. А вже 5 вересня 1914 р. «Діло» закликає населення привітати армію російського царя, поводитися перед нею «чемно і прилично. Непослушних здержуйте, а в разі доконечності віддавайте в руки власті» (II, 188). Авторів коментар цих газетних витягів лаконічно виражений у наведеному в кінці памфлета влучному діалектному побажанні «А... шляк би вас трафив, голото!» (II, 188).

У ранніх памфлетах Я. Галан, щоб виразити ставлення до зображуваного, часто користується спеціальними знаками в дужках (знаками питання чи оклику). Вони звертають увагу читача на наявні в «чужій» мові непорозуміння в змісті, у логічному розвитку думок та інші відхилення від норми і настроюють його на сатиричне сприйняття цитованого.

Наприклад, у памфлеті «Лицарі чорної руки», коментуючи матеріали націоналістичного календаря-альманаха «Червона калина», Я. Галан у гостро іронічному плані подає добір витягів із спогадів борців «за жовто-блакитну Україну». Іронічний план цитат створюється введенням знаків — виразників авторського ставлення до зображуваного:

«Один з-поміж авторів «альманаха» — геройський сотник УНР Василь Раєвський... каже: «Під напором німецької армії большевики вивтікали... Зорієнтувавшись (!), я поїхав уже сміло (!), з душевною насолодою (!), як побідник (!), з рожевими надіями на майбутнє, до себе додому...» (II, 221).

Памфлет «Хи-хи-хи» теж побудований на цитатах з аналізованого твору, лише подекуди скріплених авторськими вставками та знаками-коментарями.

Отже, навіть упередженим добором цитат з літературних творів та деякими спеціальними засобами виразу свого ставлення до зображуваного в них Я. Галан створює гнівну сатиру на їх авторів, їх мову і ті події, які ними зображені.

Але частіше Я. Галан цитує чужі думки з подальшим ґрунтовним сатиричним коментуванням їх у контексті, з повторенням основних структурних частин «чужої» мови в авторській інтерпретації. При цьому цитата ніби править за вихідний пункт для авторових роздумів. Схопившись за якесь її положення, автор включається в аналіз сучасних подій, розгортає, розвінчує, заперечує окремі думки чужого висловлення, дискутує з противником. Цей прийом найбільш поширений у памфлетах повоєнного періоду. Ось, наприклад, як коментується лист президента США Трумена папі римському у памфлеті «Отець тьми і присні»: «Ми, як християнська нація, більш за все бажаємо працювати з благонадійними людьми... Я хочу співробітничати з вашою святістю, як зі всіма тими, хто керує моральними силами світу. Наша мета — *посилити і оживити віру людей в вічні цінності*. І ось почалося посилення і оживлення *«вічних цінностей»*, під якими розумівся головним чином *долар*. Містер Тейлор привіз детально обміркований план дій, в якому перше місце приділялось планові Маршалла, точніше висловлюючись, його вкоріненню в упертий європейський ґрунт» (III, 178—179).

Інколи відправним пунктом для авторських коментарів-роздумів служить не ціла цитата, а лише якась невеличка частинка її, окрема структурна одиниця, окремий образ, який наводить автора на цілу низку роздумів та узагальнень. Автор удається до повторення окремих слів і словосполук «чужої» мови, що посилює сатиричне звучання контексту. Яскраві приклади цього прийому знаходимо в памфлеті «Щури плигають», «І Кох, і ох» та в ін. Особливо багаті на іронічне цитування і коментування «чужої» мови памфлети Нюрнберзького циклу. Вдало використовуючи вирази з промов підсудних та їх адвокатів, Я. Галан нічого не залишає від аргументів виправдання «людини другого гарнітуру» (Заукеля), «жертви випадковості» (Ганса Франка), «людини ренесансу» (Герінга) та ін.

Одним із різновидів цього прийому є вживання в іронічному плані так званої вставної, або інкрустованої мови¹, тобто лише окремих «чужих» слів, що інтонаційно і графічно виділяються в авторській мові, наголошуються. Дуже часто використовував Я. Галан цю форму «чужої» мови для того, щоб виразити іронічне ставлення до повідомлених фактів, зокрема розвінчати геббельсівську пропаганду, гітлерівські інформаційні матеріали періоду війни. Наприклад, висміюючи брехливість німецького радіо, Ярослав Галан писав: «виявляється, що *«на середньому секторі Східного фронту»*, де берлінське радіо такого-то дня *«вбило»* 500 червоноармійців, в німецькій передачі російською мовою їх уже гине тисяча, а в пізнішій українською... *«понад тисячу п'ятсот»*... *«Перемігши»* таким чином у тисячній раз уже Червону Армію і *«збивши»* чергову тисячу наших літаків, диктори пана Геббельса передають *«матеріали»* з англійських та американських газет, матеріали, характерні тим, що їх ніколи ні в англійській, ні в американській пресі не було» (II, 288).

Отже, коментування чужих думок, висловлень, навіть окремих положень представлено різними формами і є досить ефективним у практиці Я. Галана-памфлетиста.

Одним із важливих стилістичних прийомів Галана-сатирика є введення в авторську розповідь невластиві мови, тобто, як писав Л. А. Булаховський, тих голосів персонажів, «яким, за авторським задумом, треба звучати стримано, приглушено, невідверто, іноді—залишатися тільки «внутрішніми» голосами, виразом роздумів, загнаних в себе почувань і подібн.»²

Поеднання авторових слів з «чужою» (невласне-прямою) мовою робить останню двозначною, дозволяє їй одночасно виражати думки героя і ставлення до них автора. Відбувається, за визначенням В. В. Виноградова, зіткнення «протилежних щодо експресії і відношення до реальної дійсності фраз і слів», які «загострюють авторську оцінку того, що описується. Вони створюють швидкі експресивні переходи розповідного стилю і згущують іронію»³. Адже внутрішня мова героя, що виступає у вигляді невластиві мови, відзначається яскравими експресивними особливостями, які розцвічують авторську мову елементами усно-розмовної манери вираження: вставними конструкціями, питальними і окличними реченнями, розмовними сполучниками («та й»), частками («же») та ін. вони позбавляють її сухості, нейтральності, заставляють звучати сатирично.

Крім цього, невластива мова, виражаючи внутрішню мову героя, є засобом самовикриття його думок і настроїв. Усі ці важливі риси невластиві

¹ Див.: Б. Б. Ардентов. Вставочная речь. «Ученые записки Кишинев. университета», т. XXII (філол. серія), Кишинев, 1956.

² Л. А. Булаховский. Русский литературный язык первой половины XIX века. Учпедгиз. М., 1954, стор. 442.

³ Див. цитовану працю В. В. Виноградова, стор. 36.

не-прямої мови (дехто називає її «вільна непряма мова»¹) прекрасно служать Я. Галанові для сатиричного змалювання діячів фашизму (Нюрнберзький цикл памфлетів), митрополита А. Шептицького («Присмерк чужих богів»), настроїв середнього американця, способу мислення німецького бюргера в повоєнний період («Кубловище») та ін.

Серед багатьох прикладів сатиричного застосування прийому невластивості прямої мови в Я. Галана виділяється памфлет «Надлюдина», присвячений історії одного з найтиповіших представників нацистської верхівки — Гансові Франку. Весь памфлет — це майстерне поєднання авторської розповіді з невластивостю прямою мовою, що викриває філософію, настрої і спосіб мислення цього «героя». Окремі думки, патетичні фрази та інтонації Ганса Франка автор передає навіть німецькою мовою, щоб посилити їх виразність і сатиричну гостроту. Наприклад: «Ганс Франк став одним із ентузіастів політичної програми Гітлера, одним з «перших хоробрих», яким стало терпцю подолати всі 782 сторінки «Майн Кампф». *Колоссал! вундербар! прехтіг!*» (II, 511) «...З вікон Вавеля він дивиться вниз, на місто. Звідси проходять видаються мурашками, Франк довго рахує їх, поки доходить до двохсотого. *За рік з них залишиться в живих тільки сто, за два роки не більше, ніж двадцять п'ять, а далі — побачимо.* Від почуття гордості за себе він потягається... ..Франк ставить крапку. *Тепер душа його вільна від земних турбот, вона вимагає чистої краси.* Він широко відчиняє вікно: *хай знають польські недолюдки, якого великого артиста втратив би світ, якби куля польського підпільника перетяла нитку його життя!* Пальці Франка лягають на клавіші» (II, 515—516).

Наведені вище приклади поєднують авторську розповідь з думками героя, внутрішня мова якого виділяється своєю експресивністю і модальністю, іронічним звучанням. Вони показують, як невластивість прямої мови, за визначенням І. І. Ковтунової, «одна з «тайн» письменницької майстерності»², відзначаючись високими стилістичними якостями, дозволяє авторові приховано, часто непомітно для читача проводити гостро викривальну тенденцію.

Отже, як показує розглянений вище матеріал, Ярослав Галан і в ділянці синтаксису виявив себе оригінальним, своєрідним художником, майстром з тонким чуттям стилістичних якостей, стилістичних нюансів мови, який зумів кожен виразний інтонаційно-граматичний засіб підкорити завданням сатири.

¹ Див.: Б. М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови, ч. 2, «Радянська школа», К., 1961.

² І. І. Ковтунова. Несобственно-прямая речь в современном русском литературном языке. «Русский язык в школе», 1953, № 2, стор. 27.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ МОРФОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОВИ МОЛДАВСЬКИХ ГРАМОТ XV ст.

Л. В. Венєвцева

ІМЕННИК

На тлі традиційних книжних штампів та іншомовних елементів у молдавських пам'ятках¹ виразно виступають фонетичні і морфологічні риси української мови² з особливостями буковинсько-покутського й гуцульського говорів.

Давній українській писемній мові взагалі були властиві традиційні книжні штампи, в тім числі і для мови грамот: традиційний зачин, кінцівка і т. ін. Наявність староболгарських, білоруських, сербських, польських, молдавських мовних рис у досліджуваних пам'ятках і різного роду помилок пояснюється центральним положенням Молдавської держави між південними, західними і східними слов'янами, з якими вона підтримувала найтісніші економічні, політичні і культурні відносини, школою (виучкою) писарів і, зрештою, національністю дяків (граматиків, писарів), які нерідко були вихідцями з молдаван і румунів і користувалися, очевидно, двома мовами: рідною у повсякденному вжитку і українською (державною), коли писали.

Однак при всьому цьому грамоти дають цінний матеріал для вивчення фонетичної системи та морфологічної будови української літературної мови й південно-західних українських говорів XV століття.

Особливості категорії роду іменників

Категорія роду іменників у досліджуваних пам'ятках нічим не відрізняється від її змісту ні в давньоруській, ні в сучасній українській мові. Зупинимось на особливостях граматичного роду окремих іменників. Так,

¹ Об'єктом нашого дослідження є молдавські грамоти, видані І. Богданом. Див.: І. Bogdan. Documentele lui Ștefan cel Mare, vol. 1, 2, București, 1913.

² Дотримуємось у цьому питанні точки зору О. О. Потебні, О. О. Шахматова, А. С. Кримського (див.: Акад. Ол. Шахматов—Акад. А. Кримський. Нариси з історії української мови... К., 1924, стор. 112), Т. Лер-Сплавінського (Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowian'skiego. W., 1957, робота «Stosunki pokrewieństwa jezyków ruskich», стор. 193). Л. А. Булаховського (див.: Л. А. Булаховський. Питання походження української мови. К., 1956, стор. 42 та ін.), М. Ф. Наконечного (див.: М. Ф. Наконечний. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови. Збірник «Питання історичного розвитку української мови», вид-во Харківського ун-ту, 1962, стор. 125—165) та інших лінгвістів, які вважають, що найважливіші ознаки української мови формувалися в надрах давньоруської мовної єдності в XII—XIII ст., а починаючи з XIV ст. існує українська мова (також російська і білоруська) як особня система. Ця теза переконливо обґрунтована в праці «Про основні етапи історичного розвитку української літературної мови» — автори Ф. П. Медведєв, П. А. Моргун, М. Ф. Наконечний (див. Збірник «Питання історичного розвитку української мови», вид-во Харківського ун-ту, 1962, стор. 13—56).

слово *запис* уживається тільки в чоловічому роді, як і в сучасній українській мові, напр.: *не порушил... запису* (I, 34), *тотъ записъ* (II, 397), *записом* (II, 289), *записов* (II, 292) та ін. У чол. роді засвідчене слово *перепис* (I, 37). У ряді випадків спостерігається коливання в роді. Напр., слово *тополь* (*тополя*) у грамотах — жін. роду (норма сучасної української мови): *на тополю* (II, 14), *до тополи* (II, 234) та ін., але один раз ужито за давньою традицією: *топол* (I, 440). порівн. лат. *populus*, ч. р.

Відхилення від сучасної норми типу за *тою селищу* (I, 347), *нашому монастири* (II, 488), *с грълою* (II, 170), *на столу* (II, 334) та ін., що зустрічаються поряд з сучасними написаннями, можна пояснити національністю писарів. Не з українським прізвищем виступають *Вулпаш*, *Илие*, *Оанца*, *Тъутул* та інші писарі, які і вносили чимало помилок у мову грамот.

Деякі особливості словотвору іменників

Молдавські грамоти характеризують ті словотворчі афікси, які властиві й сучасній українській літературній мові.

У грамотах зафіксовано чимало форм з суфіксом *-к(о)*, властивим іншим писаним українським пам'яткам XIV—XV ст. Це переважно власні чоловічі імена та прізвища: *Андреико* (I, 325), *Васко* (I, 509), *Иванко* (I, 294, 301), *Михалко* (II, 369), *Стецко* (I, 41), *Федько* (II, 387) та ін. — понад сімдесят прикладів. Зустрічаються власні імена з складеним суфіксом *-ш-к(о)*: *Андрушко* (I, 445, II, 14), *Петрашко* (I, 57), *Ромашко* (I, 391) та ін.¹

Власні чоловічі імена, утворені за допомогою суфікса *-ик*, напр., *Петрик* (I, 506, II, 27), *Петрика* (I, 511), не мають значення пестливості, як і власні жіночі імена з суфіксами *-к*, *-ушк* (*-юшк*): *Васка* (II, 166), *Зоика* (II, 206), *Милка* (I, 509), *Параска* (II, 14), *Софіика* (I, 451), *Федка* (II, 71), *Аннуоушка* (I, 436), *Олюшка* (I, 376, 377). Таке вживання здрібнених форм власних імен без настанови на експресивність, на момент суб'єктивної оцінки, який лежить в основі здрібнених форм загальних назв, властиве й іншим писаним пам'яткам XIV—XV ст.²

Суфікс *-ик*, що широко вживається в сучасній українській мові і самотійно і як складова частина морфем *-ник*, *-овик*, *-евик*, *-еник*, у грамотах зустрічається як складовий елемент *-ник* і просто *-ик* на означення особи за її дією: *вистърника* (I, 296), *дворника* (I, 292, 296), *ключника* (I, 290), *столника* (I, 290), *постелника* (I, 283), *граматик* (II, 15), а також *противник* (I, 96) та ін.

Засвідчено випадок т. зв. морфологічної асиміляції (термін Бодуена де Куртене), а саме — припасування до суфікса *-ун* у словах *яблуни* (I, 488), *на яблунивецу* (I, 334), що маємо у сучасній українській мові.

Суфікс *-ач*, засвідчений у прізвищі *Копач* (I, 458, 459), *Копача* (I, 459), в сучасній українській мові вживається на творення назв осіб за характером дії (напр., *відвідувач*, *слухач*, *сіяч*, *ткач*).

У грамотах зустрічаємо топонімічні утворення з суфіксами *-ивец*, *-овец*, *-ец* і *-иц*, причому частіше з велярним *ц*, що становить діалектну рису буковинських та гуцульських говорів на відміну від палатальних *-ець*, *-иць* у сучасній українській літературній мові, напр.: *Боковец* (I, 488), *Вишиньца* (I, 148), *до Каменъца* (II, 365), *Облущица* (I, 423)

¹ У грамотах, виданих В. Розовим, знаходимо: *Васковъ* (36), *Андрушко* (77), *Ивашко* (13) та інші форми з такими ж суфіксами.

² Див. Л. Л. Гумецька. Нариси з історії української мови, «Мовознавство», НЗ АН УРСР, т. X, К., 1952, стор. 102.

та ін., а також топонімічні назви на **-инци**, **-евци**, **-овци**, (тепер **-івці**, **-инці**), напр., на *Волчинци* (I, 407), у *Васинци* (I, 407), *Хавриловци* (I, 225), *Давидовци* (II, 225), *Маневци* (II, 215), от *Черновцих* (I, 407), *Чи-решинци* (I, 24) та ін. Населені пункти з такими назвами і тепер є на Буковині і Покутті.

Особливості форм відмінювання іменників

Однина

Називний відмінок. Іменники чол. і середн. роду, які в давньоруській мові відмінювались за типами основ на **-ō**, **-jō**, **-ū(ъ)**, приголосний **п**, у наз. відм. одн. мають нульову флексію та **-о**. Напр.: *берег* (II, 64), *брат* (I, 354), *верх* (I, 74), *дуб* (II, 15), *день* (I, 10), *сынъ* (I, 354), *Васко* (I, 509), *Иванко* (I, 301), *болото* (II, 170), *сино* (I, 95). Численними у грамотах є іменники чол. і жін. роду з основою на **-ā** **-jā** (граф. **а**, **ѣ**, **ѧ**): *воевода* (I, 29), *слуга* (I, 282), *староста* (II, 297), *Козма* (II, 252), *Настѣ* (II, 55), *Софіѧ* (I, 396), *Каменка* (II, 215) та ін.

Родовий відмінок. Іменники чол. роду, що в наз. відм. виступають з нульовою флексією і **-о**, в род. відмінку мають паралельні закінчення **-а (-я)** і **-у (-ю)** як результат взаємодіяння двох типів відмінювання: давніх осн. **-о**, **jō** і **ū(ъ)**. Закріпленню закінчення **-у (-ю)** в іменниках чол. роду **-ō**, **-jō** основи, як гадають деякі лінгвісти, зокрема Л. А. Булаховський¹ і О. О. Шахматов², сприяв перш за все момент семантичний. У досліджуваних пам'ятках помітне семантико-морфологічне розрізнення у вживанні закінчень **-у (-ю)** і **-а (-я)** цих іменників, властиве сучасній українській мові.

Закінчення **-а (-я)**, як правило, мають:

а) власні імена і прізвища людей, загальні назви осіб: *Драгомира* (I, 447), *Дажбога* (I, 292), *Максима* (I, 283), *дида* (I, 4), *отца* (I, 347), *пана* (I, 4), *сына* (I, 347);

б) назви індивідуалізованих понять, конкретних речей: от *дуба* (I, 114), от *воза* (I, 37), от *столпа* (I, 114), от *млина* (I, 127), *безъ пазика* (I, 80);

в) назви мір часу: *мѣсяца* (II, 20 — часто вживається), *генваріа* (II, 43), *марта* (II, 20), *апріліа* (I, 30), один раз зустрічається *маю* (II, 283). Послідовно виступає форма *часу* (II, 487), от сего *часу* (II, 487), до того *часу* (II, 423) та ін. з цілком сучасним закінченням **-у**;

г) назви міст, населених пунктів: от *Вишинивца* (I, 148), от *Васлуѧ* (I, 304), от *Тазлова* (I, 37), от *Хотина* (I, 292), до *Бѧлограда* (I, 147).

Флексію **-у (-ю)** мають:

а) іменники, що означають назви речовини, маси, матеріалу: от *воску* (I, 96), от *бархату* (II, 273), *меду* (I, 9, 105), от *писку* (I, 127);

б) назви точно не окреслених просторових та інших понять: от *броду* (II, 45), *долу* (I, 228), *лугу* (I, 348), *ставу* (I, 468);

в) назви споруд: от *порту* (I, 144);

г) назви почуттів: *страху* (II, 306);

д) назви процесів, станів, ознак: *запису* (I, 34 — часто вживається), *суду* (I, 41);

¹ Л. А. Булаховський. Исторический комментарий к русскому литературному языку, изд. 3., К., 1950, стор. 115—116.

² О. О. Шахматов. Историческая морфология русского языка. М., 1957, стор. 240.

е) збірні назви: *товароу* (I, 96), *закону* (II, 448), *роду* (I, 119, 126, 307 — дуже часто).

Досліджувані пам'ятки відбивають той період в історії української мови, коли, очевидно, семантичне розрізнювання флексій род. відмінка у ряді випадків ще не усталилося, про що й свідчить наявність у деяких іменників паралельних закінчень. Так, слово *роду* виступає з закінченнями -у і -а. Дублетні форми має і іменник *торг*. Читаємо: вище *торгу* (I, 10), подли Серецкого *торгу* (I, 84) (всього десять прикладів), а поряд зустрічаємо: от Романова *трѣга* (I, 160, 170, 342, 343) та ін. Традиційними є написання: от *лиса* (I, 285), *закона* (I, 41).

Іменники чол. і жін. роду -я основи в род. відм. одн. виступають із закінченням -и (граф. и, ы, ї): *воеводи* (I, 342), *воеводи* (I, 318), *служы* (I, 193), от *сестри* (I, 162), до *дорогы* (I, 127), *Олены* (I, 105).

Закінчення -и послідовно зафіксоване в іменниках жін. роду -яї основи (у дав. — місц. відмінках також): до *земли* (II, 19), сь *земли* (I, 4), от *кнѣгини* (I, 347), от *пустини* (I, 147), до *тополи* (II, 234) та ін., і нам важко встановити, як вимовлялися ці форми місцевим населенням у XV ст. Все ж приклади з грамоти, написаної латинським шрифтом, у якій ѣ, що читалося як і, позначається буквою і (див. *wirnyj* (I, 89), *na wiky* (I, 90), та ін., а ѣ, що вимовлявся близько до и, позначається буквою у (ы) (див. *zetyly*, *woly* (I, 89), *pred usuty* (I, 89), і факти сучасних буковинських говорів дають підставу думати, що досліджувані грамоти відбивають одну з діалектних особливостей мови українського населення Буковини XV ст. — вимова у даних формах кінцевого і як и.

Д а в а л ь н и й в і д м і н о к. Іменники чол. роду осн. на -ѡ, -јѡ у дав. відмінку однини мають паралельні закінчення -у (ю) і -ови, -еви (-еви), рідко -овѣ, -евѣ (-евѣ), що розвинулись в результаті взаємовпливу давніх іменників -ѡ, -јѡ і -ѣ основ.

Іменники — загальні назви виступають здебільшого з закінченням -у (-ю): кь *листу* (II, 6), *монастиру* (I, 14), *роду* (I, 325) та ін., але засвідчені і форми (помітно рідше) кь *листови* (II, 426), *соимови* (II, 298), *монастиреви* (I, 37, 147, 412, II, 184, 239) та ін. Флексію -ови, -еви мають переважно іменники, що означають загальні назви осіб, їх імена та прізвища. Поряд з формами *зету* (I, 80), *дѣдичю* (II, 351), *писарю* (I, 83), *сыну* (I, 14) та ін. нерідко зустрічаємо *Богушеви* (I, 450), *Васкови* (II, 40, 41), *господареви* (II, 289, 351 — дуже часто), *Иванкови* (I, 192), *писареви* (II, 70, 71) і т. д. Навіть запозичені імена та прізвища виступають із закінченнями -ови, -еви (-еви): *Аж-Гериеви* (II, 292), *Тѣтулови* (I, 257, 259), *Станчулови* (II, 202), *Олѣбрахѣтови* (II, 484) та ін., що вказує на значне поширення флексій -ови, -еви (-еви) у живій мові буковинців XV ст. Засвідчено кілька форм з -овѣ, -евѣ, з кінцевим і: *Казимировѣ* (II, 301, 351), *господаревѣ* (II, 301), *кролевѣ* (II, 301, 351) — прототипи сучасних літературних форм.

Флексія -ови, -еви (-еви) не запозичена з польської мови, як вважають деякі лінгвісти¹. Це спільнослов'янське явище, яке було успадковане давньоруською мовою і характеризувало певний час не тільки південно-руські, а й деякі північновеликоруські говори. Пізніше, зазначає Н. Дурново², у північноруських говорах ця форма була втрачена, а в південно-руських набула значного поширення. Переважаючи в грамотах форми на

¹ М. Грунський і П. Ковальов. Історія форм української мови. Х., 1931, стор. 33. W. Kuraskiewicz. Gramoty halicko-wolyn'skie XIV—XV wieku, Studium językowe, Kraków, 1934.

² Н. Дурново. Очерк истории русского языка. М.—Л., 1924, стор. 303, 304.

-ови -еви (-еви), що ще й досі живуть у буковинсько-гуцульських та покутсько-буковинських говорах¹ на противагу польським з -owі, яскраво промовляють на користь висловлених думок.

Для іменників середн. роду характерна флексія -у (-ю): *селу* (I, 6 — часто вживається), *захованю* (II, 284), *здержаню* (II, 284) та ін.

Іменники чол. і жін. роду -я основи у дав. відмінку мають закінчення -і (граф. и, ѣ): *Думи* (I, 390), *служѣ* (I, 6), *женѣ* (I, 45), *дочци* (I, 122), *оунуцѣ* (I, 45), *Анушци* (I, 278). У іменниках з основою на г, к, х зберігається чергування їх із з, ц, с (у місцевому відмінку також).

Знахідний відмінок. Грамоти фіксують граматичне оформлення категорії назв істот і назв предметів у чол. роді однини. Іменники, що означають назви осіб, у знах. відмінку мають форми, однакові з родовим: имаєм держати нашего милого *господаря* (II, 289), посылалъ к нему своего *посла* (II, 413), будем ехати на турецкого *чъсарѣ* (II, 423) та ін. У іменниках — назвах неживих предметів форма знах. збігається з формою називного відмінка: *ден...* отложити (II, 285).

Іменники середн. роду основи на -ѣ -јѣ виступають з такими ж закінченнями, як і в називному: продали... *село* (I, 306), *мѣсце...* отложити (II, 285), на *потвержиниѣ* (II, 290, 302 — часто зустрічається) та ін. Щодо останнього прикладу, то деякі іменники такого типу мають закінчення -я (граф. ѧ, ѡ) відповідно до давнього і переважаючого в грамотах -е: на *быванняѣ* (II, 283), ховати *панованѡ* (II, 284), *завезанѡ* учинити (II, 285) та ін. Флексія -я з часом витіснила -е із знах. і наз. відм.-ків і в результаті стала єдиною в сучасній українській літературній мові і більшості її говорів.

Орудний відмінок. Іменники чол. роду осн. на -ѣ, -јѣ і -ѣ з попереднім твердим приголосним, у тім числі на шиплячий і діалектно твердий ц, мають закінчення -ом: зъ *сыномѣ* (II, 400), пуд *лисомѣ* (I, 24), *Днистром* (I, 8), *коупцом* (II, 443), *отцомѣ* (II, 390), *Лукайомѣ* (II, 484), *Кучуковичом* (II, 386), один раз трапилася форма *дѣдичем* (II, 410), а також *Вишнівцем* (I, 148), *отцем* (II, 301) — форми, що характеризують сучасну українську мову. З закінчення -ем (-ем) виступають іменники чол. роду, що в сучасній українській мові належать до м'якої групи: *локтем* (II, 26), *обычаем* (II, 283), *господарем* (II, 2, 4 — часто вживається), *писарем* (II, 84), *монастирем* (I, 75).

Флексія -ом, -ем (-ем) характеризує і іменники середн. роду -ѣ -јѣ основ: сѣ *озером* (I, 121), *срѣдцом* (II, 422 — діалектна форма), однак часто зустрічається *срѣдцем* (II, 147, 154 та ін.), *вымовениѣмѣ* (II, 284 — ѣ граф.) з *дотѣкненѣмѣ* (II, 284), у яких ј асимілювався до попереднього м'якого приголосного. Написання *оузлѣсѣм* (II, 15) і йому подібні вважаємо традиційними.

Іменники чол. і жін. роду осн. -ѣ, -јѣ в ор. відмінку мають закінчення -ою, -єю, властиве сучасній українській літературній мові і більшості її говорів: *старостою* (II, 292), *Микитою* (II, 409), *буковиною* (II, 63), *головою* (II, 372), *волею* (I, 88), *землею* (I, 150), *тешичею* (I, 153).

Для іменників жін. роду на приголосний характерна флексія -ю з стягненням (діалектна риса) утвореного подвоєння приголосних: *печатю* (I, 293), *челѣдю* (I, 91 (2 рази) — у цій же грамоті зустрічається написання *челѣдию*, (див. також *милостію* (II, 140), под *честію* (II, 285) та ін.), що пояснюється неусталеністю орфографії пам'яток.

¹ Б. В. Кобилянський. Діалект і літературна мова. К., 1960, стор. 181.

Місцевий відмінок. Іменники чол. і середн. роду закінчуються на **-і**, **-ї** (граф. и, ѣ): у *Берести* (I, 36), на *Бици* (I, 106), у *Баковѣ* (I, 56), на *хотарѣ* (I, 74), оу ...*сели* (I, 14), оу *посолствѣ* (II, 276). Засвідчена флексія **-у** (**-ю**) при прийменниках **у**, **в**, рідше **по і** на: у *миру* (I, 80), оу *миру* (I, 355), оу том *дому* (II, 276), оу ...*трѣгу* (II, 215), оу... *броду* (I, 144), оу *браници* (II, 210), на *броду* (I, 159), по *хотарю* (II, 93, 110).

З флексією **-і** (граф. и, ѣ) виступають іменники жін. роду осн. на **ѣ** (приклади на чол. рід нам не зустрілися): на *горѣ* (II, 216), оу *Калиновци* (I, 407), у *ласци* (I, 306), оу *роуци* (I, 292).

Множина

Називний відмінок. Грамоти фіксують великий вплив іменників **ѣ**-основи на іменники чол. роду основи на **-ѡ**, **-јѡ**, а звідси поширення в наз. відмінку мн. форм на **-ове**, **-еве**: *братове* (II, 14), *братаничеве* (I, 458), *Волохове* (I, 140), *кнѣзове* (I, 57), *предкове* (II, 390), *татарове* (II, 383), *королеве* (II, 410), *отцеве* (I, 436) і навіть *возове* (I, 144), і *кутове* (I, 434). Форми на **-ове** засвідчені І. Верхратським¹ у говорах батьків: *боярѡве*, *дружбѡве*, *сватѡве*, та ін. Зустрічаються такі форми і в сучасних гуцульських говорах².

Іменники з суфіксами **-ин**, **-анин** мають закінчення **-е**: *боѣре* (I, 45, 289), *боѣре* (I, 56), *каменѣчане* (II, 365), *мѣсчане* (I, 154) і за аналогією до них, очевидно, *припашаре* (I, 95), *ослухаре* (I, 95), *приѣтеле* (II, 336). Південно-західні говори зберігають цю особливість, зустрічається вона і в сучасних північних говорах³.

Досить поширене в наз. відмінку мн. іменників чол. роду закінчення **-и**, **-і** (граф. и, ѣ), властиве сучасній українській літературній мові: *сини* (I, 289), *дуби* (II, 63), *намѣснѣки* (II, 276), *унуки* (II, 191), оба *кути* (I, 249), *паркалаби* (I, 310), *братаничи* (II, 103), *кнѣзи* (II, 392) та ін., що могли з'явитися під впливом знах. відм.-ка іменників **ѣ**-основи, наз. та знах. відм. іменників на **-о**.

Деякі іменники чол. роду на приголосні **г**, **к**, **х**, у наз. відм.-ку зберігають стару форму (з свистячими перед флексією): *глобничи* (I, 10, 30, 95, 256), *дворничи* (I, 17, 256, 257), *оурѣдничи* (I, 95) та ін. Їх можна прийняти за живу рису тогочасних південно-західних говорів, що зрідка зустрічається на Закарпатті і тепер, напр. *воуци*⁴.

Наз. відмінок іменників жін. і середн. роду не відрізняється від уживання їх у сучасній українській мові: *жонѣ* (I, 55), *села* (I, 45) та ін.

Родовий відмінок. Переважна більшість іменників чол. роду мають флексію **-ов**, **-ев** (**-ев**) — за походженням закінчення іменників **ѣ**-основи: *виноградов* (II, 147), *дѣдов* (I, 509), *записов* (II, 292), *млинов* (I, 130), *господарев* (II, 292) і багато ін. Ці флексії в силу фонетичних умов часом набирають вигляду **-ув** (**-юв**): *долув* (I, 309), *Сад-Ахматовичюв* (II, 283).

¹ І. Верхратський. Говір батьків. Зб. філологічної секції наукового товариства ім. Шевченка, т. XV, Львів, 1912, стор. 46.

² Б. В. Кобилянський. Діалект і літературна мова..., стор. 51.

³ Ф. Т. Жилко. Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, Чернігівської області. Діалектологічний бюлетень, вип. 2, К., 1950, стор. 20.

⁴ І. Г. Чередниченко. Деякі особливості говірок Ужгородської округи, Закарпатської області. Діалектологічний бюлетень, вип. 2, К., 1950, стор. 56.

Іменники чол. роду з осн. на **-jō** іноді вживаються з закінченнями **-ев** і **-ей** (граф. **ей**): *неприятелев* (II, 422), *родителев* (II, 283), очевидно, нова форма і *непрїятелеи* (II, 221, 420), *родїтелеи* (I, 99) — традиційна.

З флексією **-ей** виступають іменники *князеи* (II, 392), *монастиреи* (I, 83), без *пинїзеи* (II, 275), *людеи* (II, 412). У словах: до *людїи* (I, 106), *людьи* (I, 105), *родителїи* (I, 120), *паньи* (I, 80) засвідчене закінчення **-їй, -ий** (граф. **ьи, їи**), властиве й сучасним південно-західним говорам¹.

Іменники з суфіксом **-ин** в род. відм. мають чисту основу: *богарь* (I, 4, 36, 53, II, 3, 19, 27 та ін.), от *татар* (I, 106), отъ *татарь* (II, 484), але двічі зустрічається *богаров* (II, 252, 485). Форми от *апостоль* (II, 155), до *басараб* (I, 274), *межи волохъ* (II, 412) є архаїчними.

З чистою основою виступають іменники чол. і жін. роду осн. на **-я**: от *бчол* (I, 14), сто *кож* (II, 273), *присяг* (II, 290), от *слугъ* (II, 305).

Д а в а л ь н и й в і д м і н о к. Іменникам чол. роду основ на **-ō, -jō, -й** властиві давньоруські закінчення **-ом, -ем**: *посломъ* (II, 392), к *паномъ* (II, 484), *сыном* (I, 367), *богаром* (I, 323), *братаничем* (II, 14), *дидичем* (II, 425) та багато ін.

Засвідчене і нове закінчення **-ам (-ям)** рідше в іменниках чол. роду і значно частіше в іменниках серед. роду осн. на **-ō, -jō**: *прелатамъ* (II, 301), *братаничам* (II, 135), *села́м* (I, 35 — більше 40 разів), *селищам* (I, 127, 134), *озерам* (I, 52), *унукам* (II, 154) і ін.

Іменники чол. і жін. роду осн. на **-я** виступають послідовно з флексією **-ам**: *слоугам* (II, 176), *пасикам* (I, 203), *дочкам* (II, 71) та ін.

З н а х і д н и й в і д м і н о к. Іменники чол. роду, що означають назви осіб, нерідко мають форму, паралельну род. відмінку: єсмо послали своїх *пословъ* (II, 483), имали смо своих *богаровъ* послати (II, 486), онъ послалъ своих *пановъ* (II, 486) та ін. Щодо назв тварин, то нам не зустрілося безсумнівних прикладів на цю категорію, бо в реченні: купити собѣ и *вол* и *коров* (II, 261) форма «вол» і «коров» може бути родовим невизначеної кількості.

Іменники — назви істот у знах. відм. мають часто форму називного: будут продавати... или *воли*... или *кони*... или *звири* (I, 96).

О р у д н и й в і д м і н о к. Іменники чол. роду мають в ор. відмінку давні закінчення **и** (граф. **и, ы, е**), а також **-ми** під впливом іменників осн. на **-й, -і**: пред *богаре* (I, 304), с *млини* (I, 126), с *приселкы* (II, 225), с *татары* (II, 285), съ *ставми* (I, 354), *панми* (II, 297), *хотарми* (I, 20, II, 191, 216).

З новою флексією **-ами** виступають іменники середн. роду основи на **-ō**: съ *болотами* (I, 464), съ *винами* (I, 408), с *гырлами* (I, 8), с *озерами* (I, 8), *озерками* (I, 8), один іменник чол. роду — *предъками* (II, 407).

З давнім закінченням виступають іменники чол. і жін. роду основи на **-я, -ја**: под *ногами* (II, 403), *полїнами* (I, 351), подъ *шаблами* (II, 405) і т. д.

М і с ц е в и й в і д м і н о к. У місц. відмінку мн. іменники чол. роду осн. на **-ō, jō, -п** і рідше іменники середн. роду закінчуються на **-ох, -ех (-ех), -їх** (граф. **ох, ех, їх**): в *грабежох* (II, 443), въ *записохъ* (II, 484), у которых *днєх* и *часох* (I, 41, 67), по *записехъ* (II, 409), оу *обычаєх* (II, 290), по *местох* (II, 361), на *чедох* (II, 163), на *чадѣх* (I, 311) та ін. Флексія **-ох** у місц. відм. зустрічається у деяких говорах Закарпаття і тепер².

¹ І. Верхратський. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, ч. I, 1899, стор. 65—67. І. Г. Чередниченко. Цит. праця, стор. 56.

² І. Г. Чередниченко. Цит. праця, стор. 56.

Іменники, що вживаються лише у формі множини (це переважно топонімічні назви), також мають закінчення **-ex**, **-ox**: у *Климовцех* (II, 420), у *Трговищех* (II, 358), оу *Черновцех* (II, 274, 475), оу *мсох* (II, 101, 174, 176) та ін. Закінчення **-ex** (**-ex**) поширене в гуцульських і покутських говорах і тепер, напр.: на *днєх*, на *хлопцє(i)x*, у *Чернівцех*¹.

Давні закінчення **-ax** (**-ях**) характеризують іменники жіп. роду осн. на **-я**, **-ја** (приклади на чол. рід нам не зустрілись): в *грамотахъ* (II, 448), у *дорогах* (II, 240), по *присєгах* (II, 449), оу *руках* (II, 292), в *землях* (II, 484).

З новим закінченням **-ax** виступають іменники середн. роду осн. на **-б**: оу *винах* (I, 174), оу *митах* (I, 4), на *мїстах* (II, 284), оу *озерах* (I, 96), у *селах* (I, 173, 230, 257, 410 — часто зустрічається). Зустрілось два іменники чол. роду з таким закінченням: в *розбоях* (II, 443), в *привилїах* (II, 443).

Як бачимо, нові закінчення **-ам**, **-ами**, **-ax** у дав. ор. і місц. відмінках поширилося в основному на іменники серед. роду, іменники чол. і жіп. роду (основи на **-я**, **-ја** виключаємо) у такій формі зустрічаються поки що рідко. Можливо, поширенню цих форм у досліджуваних пам'ятках заважала, з одного боку, писемна традиція, а з другого — місцеві архаїчні форми, відзначені вище, що й досі характеризують південно-західні говори.

Проведені спостереження дозволяють зробити такі висновки: молдавські грамоти XV ст. засобами іменникового словотвору, особливостями іменникової флексії, особливо такої яскравої, як розрізнювання на семантичній основі закінчень **-а** і **-у** в род. відмінку одн. іменників чол. роду, поширення **-ови**, **-еви** (**-еви**) і зрідка **-овѣ**, **-евѣ** у дав. відм. одн. іменників чол. роду, поява закінчення **-я**, замість **-є**, в іменниках середн. роду у знах. і наз. відм. однини, типу *набывання* (II, 283), поширення флексій **-ам**, **-ами**, **-ax** у дав. ор. і місц. відмінках мн. іменників усіх родів та ін., досить виразно представляють український мовний тип XV ст. Досліджуваним пам'яткам притаманні в основному ті морфологічні риси, які характеризують сучасну українську літературну мову та південно-західні українські говори.

¹ Б. В. Кобилянський. Цит. праця, стор. 182.

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВИ АКТОВИХ КНИГ КРОЛЕВЕЦЬКОГО МІСЬКОГО УРЯДУ XVII—XVIII ст. У ПОРІВНЯННІ З СУЧАСНИМИ ГОВОРАМИ (ВОКАЛІЗМ)

А. О. Свашенко

Серед пам'яток української мови другої половини XVII — першої половини XVIII століття значне місце посідає «Кролевецька ратушна книга»¹ (1655—1743 pp.), ще ніким не досліджена. Мова пам'ятки близька до мови інших актових книг (Полтавських, Стародубських, Пирятинських, Бориспільських), але в ній досить яскраво відбиті мовні риси північного наріччя. У статті розглянемо фонетичну систему пам'ятки, зокрема вокалізм. Не можна забувати, що «письмо завжди тільки приблизно передає вимову слів»², і для пояснення тих чи інших фонетичних явищ доводиться звертатися до даних сучасних говірок³, тим більше, що північна діалектна група, як відомо, зберегла до сього часу деякі архаїчні фонетичні риси.

1. На місці давніх *о*, *е* довгих у закритому складі під наголосом пам'ятка фіксує букви *у*, *ю*, *и*, *ѣ*, *о*, *е*. У на місці *О* в закритому складі у пам'ятці знаходимо під наголосом, як це характерно і для сучасних говірок сіл Кролевецького району, причому ці живомовні форми, як правило, записані з уст учасників суду (свідків, позивачів, відповідачів). Так, форма *сул* (сіль, тричі згадується в оповіданні Матвія Копитченка: «за *сул* с'їм-десять золотих» (45, 1); форма *буйки* (11, 1) у свідченні Євхима Клаврика, яке «неотменно слово в слово» стверджується іншою людиною і, очевидно, з такою ж ретельністю записане писарем: «а болшей жадное *буйки* не было»; *ун* (39, 1) у повідомленні отамана: «перед мене атамана... пришедши Феско мовил так иж *ун* поймалъ злодѣя» (39, 1). Форма *муѣ* двічі зафіксована в заповіті Насті Марихи: «тестамент *муѣ*» (1, 61 (2)), переписаному без змін до актових книг. Досить широко відбитий перехід наголошеного *О* в *У* в закритих складах у власних назвах. Це й зрозуміло: назви навколишніх сіл, угідь, імена і прізвища місцевих людей писарі записували так, як звикли чути, йдучи, всупереч традиції письма, за народною вимовою: в *Шиндирувщинѣ* (II, 113); *Краснопулля* (II, 14); *Парнувщина* (II, 86); *Миропулцеву* (II, 17); *Артюхувскую* (II, 86); *Магерувским* (I, 67); *Яцкувну* (I, 58); *Дацкувни* (II, 82); *Холодувни* (II, 94); *Прюску* (II, 119); *Носувики* (II, 50).

У двох словах⁴ зустрічаємо *И* на місці давнього *О* в наголошеній позиції: *разив* (III, 4); *Ляхивщину* (I, 36). Уживання *у-и*, на нашу думку,

¹ Під такою назвою вона числиться в Харківському історичному архіві, ф. 229.

² Р. Брандт. Лекции по исторической грамматике русского языка, вып. 1, М., 1892, стор. 1.

³ З цією метою влітку 1963 г. були зроблені записи в с. Кролевецького району: Бистрик — Б. Алтинівка-Алт., Тулиголово — Т., Подолов — П., Андріївка — Андр., Дубовичі — Дуб., Добротов — Добр., Ревутинці — Р.

⁴ Про форми *тилко*, *килко* див. далі.

можна пояснити тим, що на місці давнього **о** під наголосом у закритому складі в живій мові XVII століття досліджуваної місцевості був дифтонг **уі** (**yi**), який до цього часу ще зустрічається у мові представників старшого покоління у селах Бистрик, Алтинівка, Дубовичі, Добротов, Ревутинці (рідше). Причому у мові того ж самого мовця іноді переважає пер-

ший компонент дифтонга, іноді (частіше) другий: **ну^ич:у** і **н^ич:у**. У названих селах можна одне й те саме слово почути з дифтонгом **уі** і з монофтон-

гом **и**. Наприклад: орали **ку^ин'ми** і поїхали **ки^ин'ми** (Б. Алт.); ід'іт' керез **му^ист** (старше покоління) і пройд'іт' керез **мист** (мол. і сер. покоління) (Б. Андр., Дуб., Добр.); ранили **ў жив^уит** (Дуд. Добр.) і болит' **жив^иит** (Алт., II.). А у віддаленому на 8 км від Бистрика с. Тулиголові чітко й виразно звучить монофтонг **у** в аналізованих словах: їха-ли **ку^ин'ми**, тут нови **му^ист**, у **жив^иит** ранетий (інформатор Ткаченко Євдокія Андріївна, 1911 р. народження).

Взагалі у с. Тулиголові на місці давнього **о** маємо, як правило, **у**, в той час як в інших селах — дифтонги **уі**, **уї** і монофтонг **у**. Ось чому жителі навколишніх сіл, уважаючи свою говірку за зразкову, сміються з тулиголівців і говорять, що в них усе на **У** (*вул перекину^у вуз* — дразн'ат' *їх*), а в нас — на **И** (*Бистрик*). Проте в мові жителів Тулиголова, хоч і зрідка, все ж буває **И** на місці давнього **О** в закритому складі під наголосом: не бери **ни^ичого** керез **пору^иг** і да **як** **перече^иниц'а** об **пори^иг**; пуд-ход'а **т' до вор^иит** і бат'ко **йдут' до вор^иут**; ви мні **як** **руд^ина мати**, **молода збирає руд^и свуй** і **ви мені** **як** **мама рид^ині**.

Перший компонент дифтонга виявив себе сильнішим, хоч і другий зовсім не зник. У XVII ст., як видно з прикладів, перший компонент дифтонга був сильнішим, що примушувало писарів передавати його буквою **У**. У слові *Прюска* (II, 119) буквою **Ю**, мабуть, передається дифтонг **уї**, який можна почути й тепер у селах Крелевецького району, хоч він звучить значно рідше, ніж дифтонг **уі**: **в'у^иід**, (Дуб., Добр.); **скр'у^иіз'** (Добр.); на **п'у^иіз^ин'ій** дороз'і (Добр.); **бор'у^иідка** (Дуб.). Окремо, на нашу думку, слід розглянути форми *тилко* (29, 1, 3, 18, 32, 33, 45—II), *килка* (9, 49, 1, 4, 5, 7, 17—II) і *потим* (21, 33, 45—II), які фіксуються не тільки досліджуваною пам'яткою, а всіма пам'ятками XVII ст. (літопис Самовидця, літопис Величка, актові книги Полтавського, Стародубського, Пирятинського та інших міських урядів, у листах та універсалах Богдана Хмельницького, у тестаентах і в купчих грамотах). Форми *тилко* і *килка* маємо і в таких пам'ятках, де зовсім не фіксується перехід **О**, **Е** в **І**. Можливо, **Е** в цих словах підтримується польськими формами *tylko*, *kilko*, *potym* (і *potem*). Потєбня вважає, що «*тилко* и *скилко* в пам'ятках XVII ст. і раніше краще вважати не малоруськими (*туолько*), а запозиченими з польської (*tylko*, *skilko*), в яких **у**, і не з **е**, **іе** (ст. польське *telko*, *kyelko*)¹». На нашу думку,

¹ А. А. Потєбня. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия», К., 1876. стор. 40, 41.

форми ці українські, але підтримувані польськими, і через це зустрічаються в усіх пам'ятках XVII ст. і раніше.

На місці давнього **Е** в закритому складі під наголосом перед колишнім **ь** маємо в пам'ятці букви **ѣ, И, Е**: 1) *сѣмдесят* (I, 45); *пѣчками* (I, 23); *помѣжъ* (I, 39, 42, 43); *Камѣнского* (II, 89); 2) *шистъ* (III, 1); *шист* (II, 56); 3) *шест* (II, 54, 56, 100); *семъ* (II, 64, 116); *семсотъ* (II, 28, 89). Які звуки ховаються під цими буквами? Буква **ѣ** передає звук **І**, на цей же звук указує і буква **И**. Буква **Е** може бути і даниною традиції, і неточним відбиттям дифтонгічної народної вимови. Припускаємо, що на місці **Е** в XVII ст. був дифтонг **іе**, якого вже немає тепер у говірці², але сліди його знаходимо в паралельному вживанні **Е** і **І** та в довгому **Е**, що пом'якшує попередній приголосний: *с'ем, п'ечка* (тут міг позначитися і російський вплив). Інший звук з'являється на місці **Е** в цій же позиції, тільки перед давнім **ъ**. Цей звук передається в пам'ятці буквами **ѣ, Ю, Е**. Букви **ѣ** і **Ю** в дієслівних формах вживаються паралельно: *унюсъ* (I, 47); *принюсъ* (I, 55); *принюши* (II, 42) і *принѣсъ* (I, 67); *довювъ* (II, 51, 57); *привювъ* (II, 18, 28); *уеюлся* (II, 1); *довюлъ* (I, 69) і *вывѣлся* (II, 34); *привѣлъ* (I, 42); *перевѣвши* (I, 16); *довѣвши* (III, 3); *утюк* (I, 22, 55); *втюкъ* (I, 25, 26) і *втѣкъ* (I, 64) і т. д.

Можливо, таке подвійне написання відбиває дифтонг **УІ**, який і тепер можна почути на території Кролевеччини: *л'уїд* (Б., Дуб.); *сл'уїз* (Добр., Дуб.); *пл'уїт* (Добр.); *кол'уїс* (Добр., Дуб.); *дн'уїу вос'ем* (Добр.). А може, в дієслівних формах звуки **У** і **І** і тоді були рівноправними, як і тепер: *приїїз* (Алт., Т., Андр.) і *приїїуз, прив'уз* (Т., Андр.); *одоїїїу* (Дуб.) і *одв'уї* (Т.); *прин'іс* (Т.) і *прин'ус* (Т.); *нан'ус* (Б.). У трьох словах маємо в пам'ятці **У** на місці давнього **Е** в род. відм. мн. іменників чоловічого і середнього роду: *купцюв* (II, 18); з *полюв* (II, 104); *гаюв* (II, 104), однак переважають традиційні в письмі форми з **Е**. Слід зазначити, що **Ю** на місці етимологічного **Е** фіксується не тільки в дослівно записаних свідченнях учасників суду: «Яско повѣдиль... оный Васил *втюкъ* з места» (I, 26); «Васил Яценко созналъ: Власъ, Дуля *унюсъ* гроший мѣшокъ (I, 47); чи у власних іменах: *Вечюрка* (I, 48); при *Вечюрге* (I, 48); *Хведювна* (II, 56), але й в офіційній частині актів, написаній згідно з усталеною традицією: «мы и сами свѣдоми же такъ было и вночи *втюк*» (I, 25); «хто досконале не *довюлъ*» (I, 69); «далисмо из себе вывод же... пан Сопѣга... з неволѣ *утюкъ*» (I, 55); «дана нам справа, же *жунку* свою покинул» (I, 6); «тую сироту взяла Маря *тютка* родная» (I, 16). Усе це свідчить за те, що, незважаючи на всі намагання писаря дотримуватись традиційних норм правопису, живий струмінь народної мови пробивався і знаходив собі місце навіть серед застиглих юридичних штампів типу «хто досконале не *довювъ*».

Поряд з **У, Ю, ѣ, и** на місці **О, Е** в закритому складі під наголосом пам'ятка фіксує давні **О, Е**, і їх, звичайно, набагато більше, бо традиційна граматики вимагала від писарів написання етимологічних **Е, О** і там, де в живій мові чулись дифтонги чи монофтонги **У, И, І**. На цю особливість пам'яток XVII ст. вказував П. Житецький: «У закритих складах

¹ Див. про це далі.

² А може **е**, хоч і дуже рідко: *с'ем, п'ечка* (5, Т., Добр.).

було за правило відновлювати кореневі голосні **О**, **Е**,— народне **І** замість **О**, **Е** трапляється дуже рідко»¹.

Правда, у Житецького йдеться про літературні твори того періоду, в яких живомовна стихія була слабшою, ніж в актових книгах, де інколи просто цитується розмова двох чи більшої кількості людей. Проте й мова актів різних урядів, незважаючи на близькість до народної мови, не була вільна від усталених традицій. І в «Крелевецькій ратушній книзі» збереження етимологічних **О**, **Е** під наголосом може завдячувати передусім традиції: *живо^от* (II, 85); *Зачепо^овица* (II, 86); *дво^ор* (I, 26, 62; II, 61, 77); на *Митко^овици^нѣ* (II, 115); *бо^ольше* (II, 48); *безпл^одна* (I, 51, 62); *Красно^огорского* (II, 46), *продавцо^ов* (II, 89); *по^озно* (II, 7); *до^омъ* (II, 26), *Вов^одя* (I, 74); *ло^ожникъ* (I, 8); *ше^ост* (I, 25).

У ненаголошеній позиції **Е**, **О** в закритому складі зберігається пам'яткою скрізь: в коренях (*Отце^овици^ны* (I, 17); *ров^очаку* (I, 11); в суфіксах (*Кондрато^овна* (I, 27); *Карпо^овнѣ* (I, 44); *Василе^овны* (I, 65); *карно^ость* (I, 16, 27); у префіксах (*по^одгуляви^ны* (I, 44); *от^одави^ны* (I, 66); в закінченнях іменників, прикметників, займенників (*че^охов* и *таля^оров* (I, 38); в правѣ *посполито^ом* (I, 40, 42); на вряду *нашо^ом* (I, 47). З такою ж особливістю зустрічаємося ми тепер у говірках: *по^оўчасѧ* (Б., Т., Добр.) *гол'ем* (Т., Р.,) *окно^о* (Т., Б., Р., Дуб.), *во^оўторок* (Р., Т., Б., Добр., Дуб.).

Виняток становлять лише префікс і прийменник **пуд**, який і в ненаголошеній позиції має монофтонг **У**: *пуд^у кроват'* (Т., Р., Б. Дуб.); *пуд^умоўла^уѣ* (Алт.); уже сонечко *пуд^у воротами* / *неў^уїсточка* *пуд^у городами* (Алт., ф.), *пуд^уросла* (Р.)², та закінчення іменників і прикметників, у яких маємо **І** в ненаголошеній позиції: *черве^унц'їў* (Доб.); *м'єс'а^уциў* (Добр.); звару *варенич^ук'їў* (Дуб.), молода збирає *родич^уїў* (Б.).

Саме в цих випадках маємо **у**, **и** (**ѣ**) і в досліджуваній пам'ятці: *серпанку^уѣ* (I, 67); *сотни^уку^уѣ* (II, 3); *попуд^у* лѣсом (II, 18); в ринку *Крелевец^уким* (I, 71); на *дру^угим* учинку (I, 42), але вони виступають рідко. Якщо ж розглянути акти Полтавського міського уряду XVII ст., то можна помітити, що **У** чи **И** замість **О**, **Е** в ненаголошеній позиції у них не випадкове явище, як у Крелевецькій ратуші, що цей перехід не зв'язаний з наголосом: *ву^учар* (I, 53, 68); *Яку^ув* (I, 54); *ше^улягу^уѣ* (I, 56); *могори^уч^уни^уку^уѣ* (I, 57) *Сиду^ур* (I, 61).

У сучасних центрально- і східнополтавських говорах **О**, **Е** переходить в **І** теж незалежно від наголосу, як і в літературній мові.

Таким чином, порівнюючи свідчення пам'ятки і дані сучасної говірки, можна зробити висновок, що наголос відіграє вирішальну роль у змінах давніх **О**, **Е** в закритому складі; наявні відхилення від загального правила у вигляді **І**, **И** в ненаголошеній позиції — в закінченнях **-иў**, **-їў** (род. мн.) та ін. з'ясовуються здебільшого дією аналогії.

¹ П. Житецкий. Очерк литературной истории малорусского наречия, в XVII—XVIII вв., ч. I, К., 1889, стор. 74.

² За аналогією це **У** залишається і у відкритому складі: *пудо^упріть* (Р.), *пудо^уйти* (Р.), *пудо^ухала* (Т.).

Дослідник говорів Кролевецького та інших районів Сумської області І. І. Приймак¹ чомусь зовсім не розрізняє наголошеної і ненаголошеної позицій у збереженні суфіксального **О** (*Петр^овна* і *Іва^онна*, *Шпот^овка* і *Юровка*), хоч прикладів з наголошеним суфіксальним **О** у нього тільки 3, а всі інші приклади — з ненаголошеним суфіксальним **О** (всього 22 випадки).

2. Буква **Ѣ** у пам'ятці вживається досить послідовно на місці давнього звука **Ѣ**, щодо цього всі писарі намагаються дотримуватись давньої традиції. Досить сказати, що тільки в ненаголошених² закінченнях дав. і місц. відмінків однини іменників жіночого роду та місц. відмінка іменників чоловічого і середнього роду буква **Ѣ** зафіксована 265 разів: в *коробочѣ* (I, 41); в *клѣтцѣ* (I, 79); в *хатѣ* (I, 46); в *Алтиновцѣ* (II, 50); в *словѣ* (II, 16, 66, 69); в *Глуховѣ* (II, 1) і т. д. Заміна **Ѣ** буквою **Е** в цих формах зустрічається тільки 48 разів, що становить 15% загальної кількості іменників з етимологічним закінченням **Ѣ**: в *купе* (II, 48); в *мѣсте* (I, 6, 10, 48; 20); на *рѣчце* (I, 6, 16); в *Глухове* (I, 57); *Орине* (II, 22) тощо.

Заміна **Ѣ** буквою **Е** в ненаголошених закінченнях іменників спостерігається у всіх писарів, через це ми можемо говорити про відбиття в пам'ятці діалектної риси північних говірок. З таким же явищем зустрічаємося у коренях слів; народнорозмовне **Е** в ненаголошеній позиції, замість давнього **Ѣ**, фіксується пам'яткою 61 раз: *рекою* (II, 6, 9); *звенчався* (I, 6); *гнедого* (I, 16); *мешечки* (I, 35) і т. д., хоч переважає, звичайно, традиційне написання з **Ѣ** (258 прикладів). Ще яскравіше ця діалектна риса виступає в род. відмінку однини прикметників і займенників жіночого роду, де традиційне **Ѣ** залишається тільки у двох випадках: малжонокъ *Мари Богуновоѣ* (I, 47) і речі *тайноѣ* (I, 73), а в 73 випадках маємо **Е**: *отець оноє Усти* (I, 41); *личбы литовское* (I, 10, 11, 20, 24).

Таким чином, **Е** на місці **Ѣ** у ненаголошеній позиції, очевидно, пояснюється діалектним впливом. На діалектну вимову давнього **Ѣ** (як **Е**) в ненаголошеній позиції вказує і написання **Ѣ** на місці етимологічного **Е**: *знѣвагу* (I, 71, 72, 73); при *пѣчати* (I, 45); *тѣлицю* (I, 21). На території Кролевецького району і нині можна почути у ненаголошеній позиції на місці **Ѣ** — **Е**: *стена* (Т. Б., Алт., Андр.), у *хлеѣји* (Б. Т., Алт.); *стречай* (Алт., Т.); *бегом* (Б., Т.); *бегун* (Б.).

На цьому можна було б і закінчити розгляд рефлексії давнього **Ѣ** у ненаголошеній позиції, якби на його місці в сучасній говірці в цій же позиції не чувся ще й звук **І**: *б'ігом* (Б.); *с'ійба* (Т.); *приїжджає* (Т., Добр. Б.); *с'іропешчани* грунт (Добр.); *стр'і л'ачки* (Т.).

У «Кролевецькій ратушній книзі» випадки заміни **Ѣ** буквою **И** в ненаголошеному складі зустрічаються досить часто: *Биляеву* (II, 118); *мистѣкихѣ* (I, 33.) *мищанин* (II, 91), *поминяты* (II, 26), *синожатми* (II, 30) (всього 13 випадків).

Крім того, буква **Ѣ**, очевидно, теж уживалася для передачі звука **І**, про що свідчить написання її в словах іншомовного походження: у *компанѣи* (II, 3); *Лѣтералную* (II, 45); *инквѣзиции* (II, 119); *вѣкариемъ* (II, 88); *квѣтанція* (II, 50). Таким чином, на нашу думку, і в XVII ст., і те-

¹ І. І. Приймак. До системи вокалізму говірок північно-східних районів Української РСР. «Наукові записки Херсонського педінституту», вип. VIII, 1957, стор. 185.

² У наголошених закінченнях **Ѣ** зберігається ще послідовніше.

пер на території Крелевщини на місці давнього **ѣ** у ненаголошеній позиції були і лишаються два звуки **Е** і **І** (причому **Е** не пом'якшує попереднього приголосного); звук **І** не під наголосом відбиває, треба так гадати, вплив південноукраїнських говірок; почасти, можливо, пояснюється дією аналогії.

Тепер розгляньмо рефлексацию давнього **ѣ** під наголосом. На місці давнього **ѣ** під наголосом знаходимо в пам'ятці букви **И**, **Е** і **ѣ** (за традицією): в *стрисѣ* (II, 42); *крипости* (II, 74, 84); *Ракоидѣ* (I, 53); *Сивского* (II, 99); *дитками* (I, 69); *диты* (I, 8); *отихавѣ* (I, 6); *мисяця* (II, 88) і *месяца* (I, 71); *железа* (II, 119); *лепиши* (I, 69); з *горелкою* (I, 9); *уезду* (I, 7, 13, 28) і т. д. Чим пояснюється таке подвійне написання? Почасти можна погодитися з міркуванням Житецького з цього приводу: «Живий обмін літературних ідей, що зав'язався в XVII ст. між ученими малоруського, білоруського і великоруського походження сприяв розвиткові в південноруській писемності **Е** замість **ѣ**»¹. Ф. А. Непийвода² пояснює написання **Е** на місці **ѣ** в «Актах Стародубського міського уряду» впливом білоруської графіки. І це не неможливе, якщо зважимо на географічне положення міста Стародуба, а також на вплив Литовського статуту на подібні пам'ятки. Правда, на відміну від Полтавських, Стародубських і Пирятинських актових книг, де посилання на Литовський статут дуже часті, в Крелевських актах знаходимо посилання лише на право Магдебурзьке (*Speculum Saxorum*; *Porządek*). Через це, й у нашій пам'ятці вплив білоруської графіки був слабшим. Проте взаємозв'язки та взаємовпливи російської, української і білоруської системи письма важко заперечити. Але найчастіше, на нашу думку, в «Крелевській ратушній книзі» паралельне вживання **Е**, **И** на місці давнього **ѣ** під наголосом слід пояснювати, мабуть, невмінням писарів передати дифтонгічну вимову звука, який прийшов на зміну давньому звукові **ѣ**. А що звук цей міг бути дифтонгом, свідчить, по-перше, дифтонг *іе*, що його, хоч і рідко, але можна почути й тепер ще на Крелевщині: *вієк* (Т.); *дієуку* (Б.); *чоловієк* (Дуб.); хата пуд *залієзом* (Т.); *здурієла* (Дуб.); *повієтка* (Б., Т.); *мієсто* (Добр.); по-друге, дуже вузький довгий звук **Е**³, що пом'якшує попередні приголосні, певне, залишок дифтонга, підтриманий впливом російської мови: *в'єк*, *б'єдно*, *об'єдат'* (Т., Б., Алт.); *сос'єдка* (Дуб., Т.); по *жел'єз'н'ій* (Т.), хоч поряд: *р'ічка*, *ст'іни* (Т., Б.); *сус'ідка* (Т.). Після губних перед **І** і **Е** чується звук **і**: *м'іс'ац'* і *м'єс'ац'* (Б., Добр., Дуб., Т.); *св'іт* (Дуб.); *в'іра* (Т., Б., Алт.) і *в'єра* (ці ж села), який у результаті асиміляції після **М** перетворюється на **Н**: *мн'ілен'ко*, *мн'ірка* (Добр., Т.); *мн'іс'ац'*.

3. Звуки **И** та **Ы** в українській мові зливаються в один звук **И**. Цей процес фіксується у діалектах-предках української мови вже пам'ятками

¹ П. Житецкий. Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1876, стор. 105.

² Ф. А. Непийвода. Мова актових книг Стародубського міського уряду II половини XVII ст. Фонетика. «Наукові записки Черкаського педінституту, Серія філологічна», 1962, стор. 72.

³ Може, цей звук був і в XVII ст. поряд з дифтонгом *іе*, про що свідчить вживання букви **ѣ** на місці етимологічного **Е** під наголосом: *пѣрвый* (I, 40); *пѣршей* (I, 42). *пѣрший* (III, 3), *млодѣнца* (I, 51), *гапѣкарку* (I, 53); *маѣток* (I, 45, 46). Правда, не виключений тут і вплив білоруської графіки, особливо на листах 40, 42, 45, 46, написаних писарем № 3, у якого можна помітити й інші білоруські елементи.

XI ст. У досліджуваній пам'ятці за злиття колишніх **Ы** і **И** свідчить: 1) плутання писарями букв **И** і **Ы** в одних і тих же словах: *тысячѣ* (I, 46, 47) і *тысячи* (I, 47, 48); *солонины* (I, 48) і *солоньны* (I, 48); 2) написання **И** на місці етимологічного **Ы**: *полтори* (I, 7, 58); до *ковнати* (I, 9); *встидом* (I, 20); на *ринку* (I, 33); *часи* в'єчними (I, 28, 52); 3) написання **Ы** на місці **И**: *калужанына* (I, 8); *зымовли* (I, 57). Слід зауважити, що **И** замість етимологічного **Ы** з'являється в пам'ятці рідше, ніж **Ы** замість **И**. Але в позиції після губних така заміна трапляється частіше, ніж в інших випадках: *вишейписаного* (I, 24); *вислалисмо* (I, 25); *абисмо* (I, 25), *вибити* (I, 25) (всього 24 випадки). Як правило, після губних зберігається **И** на місці **И** етимологічного: *писмомѣ* (I, 60, 76); *записать* (I, 6—80); *писмом* (I, 60); *написал* (I, 60) (майже на кожній сторінці). Буква ж **Ы** на місці **И** після губних засвідчується почерком № 2 лише в кількох словах: *зломывши*, (I, 58); нагайками *выбыто* (I, 59); *Дмытру* (I, 47) і поруч *Дмитра* (I, 47); *Дмитро* (I, 73). Така перевага **И** перед **Ы** на місці давнього **И**, а також досить часте вживання **И** на місці давнього **Ы** після губних у пам'ятці, можливо, свідчить про вужчу вимову **И**, наближену до **І** після губних, незалежно від походження цього **И**. На нашу думку, ще одним доказом цього твердження є вживання **Ѣ** після губних на місці **И** (**Ѣ** же, як відомо, служив для передачі звука **І**): *вѣрозумѣли* *Кобѣзкой* (II, 80); *Кобѣзкому* (II, 33); з *Мѣскомѣ* (I, 29); *отбѣралѣ* (II, 103), а також один випадок написання **Ы** на місці **Ѣ**: *выры* (I, 55). Оскільки писар намагався писати **Ы**, йдучи за традицією, там, де він чув, а може й сам вимовляв звук **І** (на місці **Ы** чи **И**), він написав букву **Ы** і в слові *выры*. Сучасні говірки сіл Крелевецького району підтверджують цю думку. У селах Алтинівці, Дубовичах часто чуємо: *в'ікохала*, *віглед'іла* (Алт., ф.), *в'ібємо* (Алт.); *в'ік'інуу*, *вісипаеу'*: а.

Цікаво простежити вживання **Ы**, **И** після **Г**, **К**, **Х** у пам'ятці. Тут маємо аналогічне явище. Після **Г**, **К**, **Х**, як правило, на кожній сторінці вживається буква **И**: *згинут* (I, 40); *килимов* (I, 60); в *Хижняку* (I, 37); *Трохи́ма* (I, 37); **ы** ж після задньоязичних зафіксоване лише в словах *Кырикѣ* (I, 54) і *такый* (I, 8). Очевидно, в сполуках *ги*, *ки*, *хи* був голосний типу **і**, саме такий звук можна почути й тепер у селах Крелевецького району: *гурк'і* (Алт., Б., Т., Андр., П., Р., Дуб.); *тил'к'і* (Т.); сп'ева́ју́т' *па́рубк'і*. (Т.); *гармошк'і* (Р.), *кїтк'і*, *бур'ак'і* (Дуб.) і поруч *венки*, *тил'ки* (Алт., Дуб.).

Аналізуючи мову актових книг Стародубського міського уряду, Ф. А. Непийвода зазначає: «Перевага написань з буквою **И** при загальному плутанні етимологічних **Ы**, **И** наводить на думку, що в актах поряд із загальною особливістю української мови — збереженням голосного передньо-середнього ряду **И** — зафіксована діалектна вимова, властива деяким північним говорам, — більш вузька артикуляція¹. Саме з таким **и** ми маємо діло і в досліджуваній пам'ятці.

4. У першому томі «Актів» усі писарі змішують у ненаголошеній позиції **Е**—**А** на місці давнього **Ѧ**: *видечи* (I, 9, 17, 20) і *видячи* (I, 41, 51, 65); *хотечи* (I, 10, 20, 68) і *хотячи* (I, 55, 61); *тысяча* (I, 58) і *тысеча* (I, 20); *памети* (I, 30) і *памяти* (I, 48); *девет* (I, 23, 44, 45) і *девят* (I, 14, 16, 58); *десет* (I, 18, 23, 38, 42, 45) і *десят* (I, 10, 17), *отприсести се* (I, 20); *присегу* (I, 20); *просеных* (I, 27). Найбільша кількість написання **е** на

¹ Ф. А. Непийвода. Цитована стаття, стор. 77.

місці *а* припадає на числівники та дієприслівники теперішнього часу: *топечи* (I, 68); *мовечи*, (I, 67); *спинечи* (I, 68); *приходечи* (I, 68) (5 по-черк)¹. Дієприслівник *мовячи* як незмінна частина канцелярського штампу може бути фонетичним полонізмом і в усіх інших писарів, за винятком № 5, пишеться через *я*: *мовячи* (I, 31, 39, 46). Що ж до 3 ос. мн. теперішнього часу, то тут скрізь маємо *я*: *топятъ* (I, 6); *втопятъ* (I, 6); *поставятъ* (I, 69) тощо. Частка *ся* зафіксована в двох варіантах: «яко *се* *точила*» (I, 30; 64); *яко се* *бывало* (I, 73) і *хто бы* *ся* *уступовати* *мѣл* (I, 42).

Паралельне вживання *е* і *я* на місці давнього *а* інколи навіть на одній сторінці дає можливість твердити, що в живій мові XVII ст. форми типу *памет'* (типова північноукраїнська) і *пам'ат'* (уживання якої, крім писемної традиції, підтримувалося південноукраїнськими впливами) були, очевидно, поширені. Відповідну картину нам подають і сучасні говірки сіл Кролевецького району, де в мові того ж самого мовця можна почути: *глед'ім'* і *гл'ад'ім'*: *в'ікохала* *[в'ігл'ад'іла]* із *н'алас'а* *полет'іла* (//) *не кохала* / *не глед'іла* / *сама удвир прилет'іла* (Алт., ф.) *глед'ім'* / *мамо* / *Гал'у* (Добр.) *дитину гледит'* (Р.) *вин дитину гледит'* (Б.). *памет'* / *пам'ат'* / *памн'ат'* *пам'ат'* (Алт.). Це не за моєї *памет'і* (Т. Б., Р.).

Закінчуючи огляд системи голосних «Кролевецької ратушної книги» XVII — XVIII ст., слід зауважити, що на основі аналізу орфографічних даних пам'ятки можна встановити основні фонетичні риси говірки в один із моментів її історії, і з цього погляду пам'ятка є цінним джерелом для історичної діалектології української мови.

¹ Якраз у цього писаря найбільше живомовних елементів.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ МОРФОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК ВОРОНЕЖЧИНИ

Г. Т. Солонська

Як відомо, південну частину Воронежської області, що здавна була крайньою північно-східною територією Слобожанщини, майже суцільним масивом заселяють українці. Потрібних відомостей про діалектний склад з погляду генетичного, а також і сучасного стану, про характер говірної мови даної території, про поширення її наука ще не дістала. Питання про східну межу слобожанських говорів чи, скажімо навіть, південно-східного наріччя в повній мірі ще не з'ясоване¹. Усі дотеперішні спроби визначити її, починаючи з К. Михальчука й інших авторів, також і укладачів карти Московської діалектологічної комісії, не розв'язували поставленого завдання² через брак конкретних діалектних даних, недостатній загальний рівень діалектології як науки, недосконалість її методів досліджування. Так, напр., Л. Нідерле у праці, виданій 1909 р.³, з картою мов, східну межу українських говірок у колишній Воронежській губернії провів берегом Дону, тобто значно далі на південь, ніж Михальчук⁴ (пізніше карта Нідерле була «цілком скопійована» В. Ганцовим). Праця П. Мілюкова, опублікована того ж таки 1909 р. («Очерки по истории русской культуры»), що містила й карту «русских наречий», не внесла уточнень у розглядане питання. Д. Зеленін трьома роками пізніше у праці «Великорусские говоры с неорганическим и непреходным смягчением задненебных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации» (1913 р.) межу, яка розділяє російські говірки з названним явищем і говірки української мови, пересунув далі на захід, через що українські говірки у Зеленіна потрапили до складу великоруських.

Також допустилися неточності й представники Московської діалектологічної комісії, провівши розмежування українських і великоруських

¹ Цілком слушно Ф. Жилко підкреслює: «...потрібно зважати на те, що діалектні межі становлять собою досить складні утворення... час утворення окремих складових елементів діалектних меж дуже відмінний, починаючи з епохи племінних діалектів і кінчаючи історією національних мов (на території нової колонізації)...» Див. «Особенности диалектных групп украинского языка». Зб. «Вопросы диалектологии восточнославянских языков», Изд-во «Наука», М., 1964, стор. 27.

² Це визнавали й самі автори. Див. К. Михальчук, Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край под ред. П. Чубинского, т. VII, СПб., 1872, стор. 477—478; Опыт диалектологической карты русского языка в Европе. Труды Московской диалектологической комиссии, вып. V, М., 1915, стор. 62; А. Міртов. Східна межа української мови, ⁴. «На мовознавчому фронті», № 2.

³ Л. Нідерле, Обозрение современного славянства, Энциклопедия славянской филологии, т. II, СПб., 1909.

⁴ К. Михальчук перераховує повіти, в яких на Воронежщині проживає населення, що говорить українською мовою: Бирючинський, Коротояцький, Острогозький, Павлівський, майже весь Валуйський, третина Богучарського. Див. зазнач. працю, стор. 454.

говірок майже повністю по лінії адміністративного кордону колишнього Донського краю. На помилковість такого ділення звернув увагу В. Ганцов¹. Пізніше один з представників Московської діалектологічної комісії М. Дурново вказав на причини, якими зумовлювалися згадані хиби² і у своєму «Введении в историю русского языка» (Вгпо, 1927) пересунув межу далі на схід, як гадають, не без впливу погляду В. Ганцова. Ця «недостатність матеріалу» спричинилася до неточностей у визначенні діалектних меж і типів говірок цього краю в тій робочій схемі класифікації говорів української мови, якою ми користуємося нині (природна річ, бо вона складалася на основі попередніх праць при відсутності додаткових даних про говірки).

Деякі спроби дослідників з'ясувати характер українських говорів Воронежчини стосуються окремих говірок, тих чи інших фонетичних, граматичних рис, а висновки їх не завжди достатньою мірою аргументовані, отже, й не зовсім переконливі, чи то йдеться про утворення «перехідного українсько-російського діалекту»³, чи про руйнування фонетичної системи, зміни фонетичних законів під впливом російської мови⁴, тобто зокрема в питанні міжмовних, міждіалектних контактів («зон вібрації»), яке в світлі сучасних завдань, поставлених перед мовознавчою наукою, не втрачає своєї актуальності⁵.

Беручи участь у діалектологічних експедиціях, які за завданням Інституту мовознавства АН УРСР провадить кафедра української мови Харківського університету з метою зібрати матеріали до Лінгвістичного атласу України, ми спостерігали українські говірки Воронежчини, намагаючись з'ясувати, як розміщуються вони на згаданій території, якими ознаками характеризуються (див. схему № 1). Можна вважати встановленою загалом локалізацію говірок північноукраїнського діалектного типу (див. схему № 2), на наявність яких у цій краї побіжно вказували у своїх дослідженнях учені-діалектологи, зокрема працівники Московської діалектологічної комісії⁶.

Безперечно цікавими й потрібними для науки є відомості з фонетики українських говірок Воронежчини, зокрема говірок північноукраїнських, які зберігають архаїчні риси (напр., звуки неоднорідного творення в різноманітних реліктових варіантах), у плані уточнення характеристики, хронологізації деяких явищ. Вони (архаїчні говірки) для філології є, за визначенням А. Кримського, «дорогоцінна спадщина, неоціненний скарб»⁷.

¹ Див. В. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів, Вид-во АН УРСР, К., 1923.

² Найважливіші з них — «недостатність матеріалу й відсутність безпосереднього особистого знайомства (діячів Московської діалектологічної комісії. — Г. С.) з українськими говірками», що позбавляє дослідників можливості «застосувати історичний принцип»... Н. Дурново. К украинской диалектологии, «Slavia», Rocznik IV, Sešit 1, Praha, 1925, стор. 157.

³ А. Бескровный. Из истории образования переходного украинско-русского диалекта в Воронежской области, «Материалы и исследования по русской диалектологии», т. II, М.-Л., 1949.

⁴ Н. Гринкова. Очерки по русской диалектологии, «Известия по русскому языку и словесности АН СССР», т. III, вып. I, 1930.

⁵ І. Білодід. Поглиблювати методологічні основи лінгвістичних досліджень, Республіканська наукова конференція з питань методології мовознавства. Тези доповідей, К., 1964.

⁶ «... північноукраїнські говори трапляються місцями в південно-українській області, наприклад, в Острозькому повіті Воронежської губернії». Опыт диалектологической карты. «Труды Московской диалектологической комиссии» вып. V, М., 1915», стор. 62.

⁷ Див. А. Кримский, Украинская грамматика, т. I, вып. 1, М., 1907, стор. 22—24.

* * *

У цій статті викладаються спостереження над деякими морфологічними рисами українських говірок на Воронежчині.

Поширення тих чи інших діалектних морфологічних явищ виявляє певну картину характеру розгляданих говірок, їх співвіднесеності з іншими говірками української мови, а також дає цікаві дані для з'ясування закономірностей розвитку морфологічної системи української мови в її місцевих діалектних виявах. Морфологічні діалектні відмінності можуть бути пов'язані з різними сторонами граматичної структури українських діалектів. Ми маємо намір тут спинитися на деяких фактах і особливостях згаданих говірок, що зв'язані в основному з однією галуззю морфологічної будови — системою форм словозміни.

Поминаючи питання про діалектні відмінності фонемного складу афіксів тих чи інших морфологічних одиниць, типів слів, інакше «морфологічних моделей», акцентуємо увагу на двох моментах: по-перше, на наявності або відсутності в досліджуваних говірках певних форм словозміни і, по-друге, на продуктивності чи непродуктивності різних способів формотворення, продуктивності чи непродуктивності відповідних афіксів, їх функціонуванні. Слова — частини мови складають певні групи, розряди відповідно до спільних форм словозміни, але ця спільність не виявлятиметься як однотипність парадигм. Це пояснюється наявністю синонімічних засобів словозміни.

Спробуємо схарактеризувати деякі особливості формотворення іменників, прикметників і дієслів в обстежуваних говорах, установити говіркові відмінності і, до деякої міри, міждіалектні відповідності. Почнімо з деяких так званих історичних чергувань.

Однією з типових ознак, якими характеризується морфологічна система мови українського народу, є морфологічні (історичні) чергування, що постають при словозміні в іменниках, дієсловах.

1. Чергування фарингального г, задньоязичних к, х з свистячими з, ц, с, перед і (<ѣ) — давнє перехідне пом'якшення в давальному, місцевому відмінках однини іменників другої відміни.

У досліджуваних говірках ця риса виявляється дуже послідовно у всьому масиві українських говірок Воронежчини. Наприклад: в'ін на жел'їзн'ї дор'оз'ї р'обит', то у л'уз'ї (Вис.); 'ол'з'ї благод'арнос'т' присл'али (Крин.); д'їд на ст'ойц'ї на пуж'арц'ї, у петроп'айліуц'ї, на т'анц'ї (танк) војув'ау, жил'и на гор'анц'ї, на гр'адц'ї (Масл.); по свої'ї на'уц'ї (Реп.); б'абушц'ї горп'ин'ї, на к'ожній п'айц'ї, брау по коп'ійц'ї (Шевч.); вин п'їде у трост'анц'ї у олекс'їїуц'ї, при цар Мик'олц'ї (Х.—Т.), іде у ц'еркву ў кож'ус'ї, тр'еба год'ит' свекр'ус'ї.

Факти порушення цього чергування лише поодинокі, трапляються тільки в окремих периферійних говірках, і є безперечно виявом прямого впливу російської мови². Наприклад: вон'и дес, у к'учечки (лексичне

¹ В. Ващенко цю рису, серед ряду інших, у сучасних полтавських говорах розглядає в групі «зовсім безпаралельних мовних явищ»..., явищ «з стійкою безпаралельністю» (див. працю «До загальної характеристики процесу змін у полтавських говорах», зб. «Середньонадніпрянські говори». К., 1960, стор. 127, 132.

² Аналогічне пояснення цього відхилення у говірках Старобільщини знаходимо у Б. Шарпила «Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослов'янських (старобільських) говірок», «Діалектологічний бюлетень», вип. VII, К., 1960, стор. 12. Коли б тут діяла тенденція до вирівнювання основ, як вважає А. Мука (Українські наддунайські говірки, «Діалектологічний бюлетень», вип. VII, К., 1960, стор. 57), то ця особли-

запозичення з російської мови) леж'ат' (Реп.), пої'їхала к свекр'ухи (В. Арх.) (зверн. увагу на прийменник К), треба подзвон'ит' ол'хов'атк'і, у гончар'оук'і дощ ід'є (Л.). Явище це виявляється у ненаголошених складах, як правило.

2. Щодо чергування передньоязичних з шиплячими д — дис (дж), з — ж, с — ш, т — ч у дієслівних формах першої особи однини тепер. часу і майбутнього простого, то на обстежуваній території в цілому відзначаємо протиставлення говірок північного діалектного типу (говірки Лискинського, Острогозького р-нів) говіркам південноукраїнським (г-ки Богучарського, Бутурліновського, Калачіївського, Розсошанського та інших р-нів). Першим властиве саме таке чергування, другі, як правило, його не мають, заступивши давні форми новими, вирівняними¹. Наприклад: *ја сад'с'у* б. 'ілу карт'ошку, лорх; іти за керас'іном а *ја сиж'у* (Пух.), *схож'у* до хв'єршала; *сиж'у*, у п'оле не *хож'у*, не г'ожа (Піски), *прих'ожу*, станоўл'у ст'улу с'ід'ају і *сиж'у*, *ја теб'є* не *бр'ошу* (Х. — Т.); як *пос'ид'у* — так не ўст'ану, як не *росход'ус'а* — не під'у *роз'с'єрд'ус'* — повикид'ају (Реп.); у с'ім часоў *буд'у*, бол'ит' як *натруд'у*, оце *сид'у* сп'ів'ају *гуд'у* (Масл.); *прив'оз'у* дод'ому, гор'ох *кос'у*, ун'о-с'у молок'а, ум'ієте г'уби *накр'ас'увати* (Масл.); у г'ост'і *полет'у*, ус'а *тремт'у* (Філ.); *бухт'у* на д'іда (Масл.). Слід однак зазначити, що і в північних говорах спорадично трапляються форми без традиційного чергування, що, очевидно, зв'язано з впливом південних говірок у результаті переміщення людності². Наприклад: у колх'оз не *ход'у* ч'єрез он'уку, *нар'ад'ус'а*, г'олову *застуд'у*, тоб'і *одомст'у*, у гор'од'і *сад'у*, але — долоб'а там ост'алас' *недок'ошена*; *понас'ад'ували* садк'и (Масл.).

3. Чергування г у б н и й — г у б н и й + л (< j) при творенні особових форм дієслова (І ос. одн. і ІІІ ос. мн.) у всіх наших говірках виявляється послідовно, як давнє, загальносхіднослов'янське (у І ос. одн. теп. часу), так і пізніше, спеціальне українське (у ІІІ ос. мн.), якого не знаходимо однак у ненаголошених складах у типових північноукраїнських говорах, де маємо *вон'и л'овєт'* (вони ловлять), *к'упєт'* (куплять), *г'убєт'* (гублять), *л'омєт'* (ломлять). Це ще один дуже виразний факт участі південних діалектних елементів у еволюції північноукраїнських говірок на Воронежчині. Наприклад: л'удочки спл'ат', а *ја* не *спл'у* (Піски); *сад'оўл'ат'* за стел, с'уд'и не *д'иўл'ац'а*; ус'іх *л'убл'ат'* (Пух.); *к'упл'ат'* одєж'ину і обуж'ину (Вис.); він не х'оче — його *заст'аўл'ат'* плат'ит' (Крин.); р'ибу у нас *л'оўл'ат'* с'іт'у, с'аком, 'удочкоју, бр'єднем (Щ.).

Для формотворення іменників характерним є розширення функції тих чи інших афіксів у межах одного розряду, типу форм, «морфологічних моделей» (наприклад, флексії твердої групи іменників — на м'яку та мі-

вість, гадаємо, виявлялася б значно ширше, а не у вигляді «часткової втрати чергування г, к, х, з, ц, с перед і (паралельно вживаються варіанти і з переходом г, к, х, у з, ц, с)», стверджує Мукан, проте ці форми (без чергування) дуже обмежені у вживанні і, як підкреслює Б. Шарпило на матеріалі діалектних даних Старобільщини, «...у жодній говірці не є основними» (зазнач. праця, стор. 12).

¹ Відсутність цього чергування Михальчук уважає найтиповішою рисою південносхідних говірок (Див. цитовану працю, стор. 458). Ця особливість виявляється не тільки в південноукраїнських говорах, вона характерна й для ряду говірок російської мови (див. Р. Аванесов, Очерки русской диалектологии, ч. 1, М., 1949, стор. 229; П. Кузнецов, Русская диалектология, М., 1954, стор. 87).

² Утрату цієї риси говірками північноукраїнського діалектного типу, що межують з південними говорами, на Київщині зокрема, відзначала Г. Іжакевич «Про особливості говірок Броварського району Київської області», «Діалектологічний бюлетень», вип. II К., 1950, стор. 42—43.

шану в давальному, орудному відмінках однини) або поширення словотворних засобів одного морфологічного типу на другий (закінчення род. відм. мн. іменників чол. роду **-ів (-іу)** на іменники ж. р., pl. t.: тепер невістки не живуть у *свекрухії*, упау з *санкв'иу*, що приводить до вирівнювання форм. І з цього погляду українські говірки Воронежчини не становлять винятку.

Нашу увагу привертають в іменникові:

1. **Клична форма** — одна з характерних рис морфологічної системи української мови, народноговірної і літературної в її писемній формі, дуже продуктивна і в наших говорах. На десятки зафіксованих зразків від представників різних поколінь лише в поодиноких випадках протистойть їй форма називного відмінка чоловічого або жіночого роду однини (при звертанні). Так, ми знаходимо її у іменниках чол. роду (із закінченням **-е**): *ж'уче, ж'уче*, поп'аус'а! рідний *бр'ате* м'їй (остання — у фольклорі) (Філ.), ще частіше — в іменниках чол. роду (колишніх **у-** та **о-** основ): *д'їду, г'ос'т'ї* приїшл'и, дав'аї *с'ину* покушт'уј'ем, бер'и *с'инку* хоч св'инку, *тов'аришу*, ід'іт' за мн'оју (Масл.)¹. Іменники жін. роду колишньої **а-** основи засвідчують давнє закінчення **-о**: ні, *м'амо!* (Р.), *т'отко Ку-л'ино*, та даї же ме'н'ї; ч о'го пл'ач'еш, *д'оч'ко?* а вон'а ўсе «*св'ахо, св'ахо...*» (Вис.); *к'ат'о, д'оч'ко*, одч'ин'и в'ікн'о (*к'ат'о*, мабуть, під впливом *д'оч'ко*, бо поряд уживаються в іменниках з кінцевим м'яким приголосним основи форми на **-у**: гл'ан' *т'он'у* у вас усе је (Масл.); *г'ал'у*, вод'а тут т'єпла (П-ка). Зустрічаємо кличну форму в іменниках жін. роду з пестливим значенням: моја ж ти *м'ам'іноч'ко* (Реп.); ої, *сус'їдоч'ко*, у нас нещ'ас'т'а (В. Арх.), або у власних типу: *д'ун'ко* хто зад'аром бје? *н'інко*, чо'о ти вил'азиш? *г'ал'ко*, се ти тут жив'еш? (Масл.) Часом під впливом суміжних діалектів російської мови бачимо і такі новотвори, характерні для ряду південновеликоруських говірок: *гриш*, ти б не ј'іхаў; *мам*, нас тут поўбив'ајут'; (Реп.) тоже, *вас'*, туд'а їдеш? (Піски).

Значно рідше клична форма заступається формою називного відмінка: пїм'аї *јог'о, і'ра* (Рей); сам т'ік'аї, *п'аша* (Серд.); нерідко тоді, коли відсутнє пряме звертання, — в передачі іншої особи: Вол'одя к'аже, *б'абушка*, ја твії корм'ител'ь; *б'ат'ко* к'аже: *Мик'ола*, тоб'ї Пет'ку ўчит'; (Реп.); б'аба к'аже: ти б *Ів'ан* чи ворож'ити поч'аў; він пит'аје: та як же, *баба?* (В. Арх.).

2. **Родовий** відмінок однини іменників чол. роду другої відміни на **-у** (*сиру, лісу, снігу*). Характеризуючи його, О. Шахматов підкреслив, що українська мова більше, ніж інші східнослов'янські, зберігає «старі стосунки»².

Здебільшого закінчення родового відмінка однини у говорах Воронежчини набувають іменники тих груп, що і в загальнонародній, літературній мові, іменники на означення речовини, маси, матеріалу, збірні: з *л'єсу*, три дес'ат'ини *л'угу*, насип'ајут *нав'озу*, *гор'оху* не јід'ат'; дов'од'ат' до *плач'у*; оц'ог'о *пор'ядку* (Вис.); *св'ету* нам нем'а, оце тільки і бачила *св'іту*, шчо при нашій вл'аст'ї (В. Арх.).

У зменшено-пестливих формах з наголошеним і ненаголошеним **-у**: понес'у *кисел'к'у* (Вис.); шук'аў *сл'ід'оч'ку*, кап'іт'ал'ч'ику наж'иў (Серд.). І навіть у російському контексті (в пісні) — родовий на **-у**: з *вос-*

¹ О. Шахматов нагадує, що перенесення флексії **-у** в іменники **о-**основ — явище пізнішої доби (див. «Историческая морфология русского языка», М., 1957, стор. 257).

² Див. А. Шахматов. Цитована праця, стор. 248.

т'оку д'уєт' в'етер'оч'ок. Звичайно, вживаються і паралельні форми з закінченням -у, -а: п'ішл'а з гор'оду (Масл.); гор'ода по дес'ат'ин'і (Вис.); коло сар'аја — коло сар'ају (Реп.).

3. Д а в а л ь н и й відмінок однини іменників другої відм. Закінчення -у, як відомо, характерне для північних говірок, в той час як південні відзначаються широким уживанням флексії -ові¹. Щодо українських говірок Воронежчини, то тут не тільки в усіх північних, а й у переважній частині говірок південного типу панує флексія -у: двин не даў н'емц'у

переїт'и, чолові^{теку} ўсе н'ада, ц'ом'у д'ідк'у, ст'авили жених'у (Вис.); вона (про В. Терешкову) там б'ог'у пошкар'абаје ў р'от'і (Реп.); тоб'і як кот'у, присуд'ил'и му жик'у ж'інку почит'ати (Серд.). Це ще один доказ інтенсивного взаємовпливу північно- і південнодіалектних елементів на новозаселеній території, який певним чином підсилюється ще і впливом говірок російської мови. Закінчення -ові відзначене найбільше в Богучарському, Бутурліновському, Калачіївському, Розсошанському та інших районах. Наприклад: ја хочу ще пособ'ит' колх'озов'і (Філ.), ц'ом'у д'ад'ков'і дал'и зва'ніје двор'ан'ина (Масл.); св'екров'і і сверкр'ус'і (Пух.); чолов'іков'і не замерз'ат' (Г.); бр'атов'і г'олову одруб'али (Р-не); одн'іс мук'и уч'ител'ов'і (Х-не); бат'ков'і не каж'у, щ'о ја ўт'ік (В. Арх.). Властиве передусім давальному відмінкові, закінчення -ові поширюється і у місцевому: сид'іли на вод'і і на хл'ібов'і (С.—Т.); на д'убов'і сид'ит' (Бут.). Перенесення ознак з давального відмінка однини на місцевий є, як відомо, притаманною рисою мови українського народу. Процес цей почався ще в діалектах — предках української мови (А. Кримський наводить приклад виразного впливу дав. відм. на місцевий, відбитого формою іменника і прикметника з пам'ятки XIII ст.).

4. З н а х і д н и й відмінок множини іменників другої відміни. У процесі історичного розвитку відмінювання іменників в українській мові, як і в російській та деяких інших слов'янських, виразно виділилася категорія назв істот, передусім людських (особові імена). Зокрема це помітно й у формах знахідного відмінка множини, наприклад: бачу братів, слухаю дівчат тощо. Але на відміну від російської мови в українській мові чітко виділилася саме оця вужча група назв людей, що має тепер, як правило, у знахідному відмінку форму, подібну до родового (крім окремих випадків сталих сполук, що набувають характеру фразеологізмів: вийти в люди і под.). Їй у граматичній системі української мови виразно протистойть категорія неживих предметів (речей), яка в множині послідовно має форму, спільну з називним. Наприклад: ставимо столи, читаємо книжки і под. До назв неживих речей традиційно прирівнюються в нашій мові назви рослин, які трактуються в граматиці як неживі: садим дуби. Що ж до назв тварин, то вони в морфологічній системі сучасної української мови, літературній і народних діалектах, займають проміжне становище: від них широко вживані як традиційні форми типу «пасу воли», «ганяю вівці», «розпрягаю коні», «ловити миші» (де знахідний дорівнює називному), так і форми новішого походження «об'їджає коней», «зганяє овечок».

¹ Див. А. Шахматов. Знач. праця, стор. 257—258; Ф. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955, стор. 96; його ж, Середньонадніпрянські говори, зб. «Середньонадніпрянські говори», К., АН УРСР, 1960, стор. 16—17; А. Могил а. Словозміна в говірках середньої Черкащини, зб. «Середньонадніпрянські говори», К., АН УРСР, 1960, стор. 48—49; В. В а щ е н к о вказує на паралельне вживання закінчень -ові -у, характерне для полтавських говірок (ззнач. праця, стор. 132), зб. «Середньонадніпрянські говори», К., АН УРСР.

Українські говірки Воронежчини не становлять з цього погляду винятку. У них спостерігаємо нерідко традиційні форми¹ поряд із формами новішого творення. Наприклад: *оц'е здаї'єш* (у поставки) *тел'ата*, *жаг-н'ата*, *к'ози*, *в'їуц'ї* (Масл.), і *ов'еч'к'ї* од: *ав'али* (Вис.); *бер'и* ж ти *вол'и*, *бер'и* й *в'ози* (В. Арх.—порівн. у місцевому фольклорі); ти *куп'и* *канар'єки* — ті спів'атимут', *г'уси* ст'їл'ки *пшен'иц'ї* поїли — м'ожна *в'икормит'* два *кабан'и* (Піски); *вон'и*, *б'ат'ко*, *к'он'ї* *п'асли*, це *жіж'ак* там у *п'огрібі*, *л'ове м'иші* (Ів.).

Прикметникові форми. Ряд відмінкових форм прикметника української мови характеризується як повні (членні) форми, але — у переважній більшості діалектів і в літературній мові з стягненим закінченням. Сюди належать, наприклад, «нова», «весела», «рідна»... (ж. р.) — з колишніх «новая», «веселая»..., «нову», «веселу»... — з колишніх «новую», «веселую»..., «мале», «старе»... (с. р.) — з давніх «малое»; «старое»..., як результат стягнення. У частині українських говорів (а саме — в багатьох північних, почасти — в карпатських) переважно вживаються форми з нестягненими закінченнями, причому замість колишньої «тихое», «великое» нерідко виступає фонетично видозмінена (унаслідок вокальної асиміляції) форма на *-ее*: *тихеє*, *великеє*². Окремі форми цього типу виявляються і в південно-східних говірках, територіально ближчих до північних; вони знайшли своє відбиття і в літературній мові. Аналогічні форми відзначаємо і у займенниках: *теє* (із *тоє*), *тая*, *тую*, *тії*.

В українських говірках Воронежчини виразно переважають стягнені форми, але в частині говірок північного типу дуже поширені також форми з нестягненими флексіями. Наприклад: в'їдемо на *ч'истеє* поле (Крин.) *леб'єжее* озеро (Г.), *кров'авая* бед'а, *т'ая*, *балак'уч'ая* (Вис.), *с'яя* н'аша, *т'ая* — не н'аша, *т'ие* й *с'ие* сват'и гуляють, узял'и йог'о на *т'ие* ок'опи, *т'ії* б'абки (Пух.), кил'ими *т'ие* роб'или; поч'уеш *т'ії* розгов'ори (Шевч.)

Для північноукраїнських говорів характерне, як відомо, стягнення у формах називного — знахідного відмінків прикметників чоловічого роду³. Наприклад: «мали хлопець» (зам. «малий»), «холодні день». Теж у говірках північного типу на Воронежчині: луг *ур'їус'ки*, дощч *вел'ики* пош'оу, м'ост *вис'оки*, *стр'оги* в'їговор дал'и, комер'ок *рош'ити*, *г'арни* (Вис.)

¹ Як свідчать дослідники, такі форми переважають, наприклад, у деяких говірках на Київщині (див. В. Баранов. Характерні риси 3-х населених пунктів на Бориспільщині, Київської області, «Діалектичний бюлетень», вип. III, К., 1951, стор. 32); на Черкащині (див. П. Лисенко, Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини, зб. «Середньонадніпрянські говори», К. 1960, стор. 25), або вживаються паралельно (А. Могіла, Словозміна в говірках середньої Черкащини, там же, стор. 45); рівноправними виступають дві паралельні конструкції... «пасу коні»..., «пасу коней» у полтавських говірках (див. В. Ващенко, зазнач. праця, стор. 131); «...іменники — назви тварин у множинних формах... приблизно, в половині до сього числа випадків засвідчуються в старих формах знах.-називн., а вдругій половині — в нових формах знахідн.-родов.: йа п'їд'у к'он'ї нап'ойу»..., «пас коней н'очойу.». (Й. Дзендзелівський, Спостереження над синтаксисом українських говорів Нижнього Подністров'я, «Діалектологічний бюлетень», вип. VI, К., 1955, стор. 69).

² Див. Ф. Жилко. Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, Чернігівської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, К., 1950, стор. 21; Г. Іжакевич. Зазнач. праця, стор. 42; П. Лисенко, Деякі особливості говірок Олішівського району, Чернігівської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. IV, К., стор. 34; І. Матвієс, Поширення деяких морфологічних явищ у середньонадніпрянських говорах (на матеріалі карт до I тома «Діалектологічного атласа української мови»), зб. «Середньонадніпрянські говори», К., 1960, стор. 163.

³ Ф. Жилко, Нариси..., стор. 72—73; Його ж, Сучасні зміни..., стор. 21; Його ж, Південночернігівські говірки, перехідні до полтавських, «Діалектологічний бюлетень», вип. V, К., 1955, стор. 55.

чолов'як ізр'оду пойн'ен'ки, в'ин негр'амотни, у нас кор'отки дост'аток (Степ.).

Щодо типових північних форм на — и¹ у наз.— знах. множини слід зазначити, що це не є результат фонетичного процесу стягнення, а за всіма даними, — давні нечленні форми прикметників, у яких, очевидно, збіглися колишні закінчення -и (чол. роду) і колишня флексія ь (жін. роду). Форми на -и широко представлені й у Воронежських говірках північноукраїнського типу. Наприклад: се *чуж'и* л'уде, *б'єдни* трактор'исти зам'училис', лв'ижник'и бул'и *т'остуи*, *сук'онни*, канхв'ети *гв'ирки*, *д'ети* *никуд'ишини* (Вис.); л'єнти *кр'асни*, *зел'єни*, *голуб'и* — *нар'адни*, *золот'и* венц'іе; *молод'и* помен'али язик'и, пошл'о на *др'уги*, *городс'к'і* (Степ.).

Дієслівні форми

1. У 3 ос. одн. тепер. часу дієслів другої дієвідміни відзначаємо у багатьох українських говірках дуже поширені в переважній більшості південно-східних, у значній частині південно-західних і навіть окремих північних форми без кінцевого -т' (т-) (при ненаголошеному голосному закінченні); вимова ненаголошеного и в усіх південноукраїнських говорах наближена до е (фонематично е, и ненаголошені у них, як правило, не розрізняються). Ступінь наближення може бути різний: *х'оди^е*, *н'оси^е*... або *х'оде^а*, *н'осе^а*... З викладеного бачимо, що тут не стільки йдеться про вплив I дієвідміни на II (як то неточно іноді висвітлюється в літературі), а про фонетичний процес відпадання кінцевого -т у дієслівних формах III ос. одн. не тільки I, а й II дієвідміни, а у деяких говірках — і в формах множини (напр., люди їх *пр'ося*), чому сприяє, зрозуміло, й аналогія I дієвідміни (в однині): *бере*, *несе*, у якій віддавна уже нема кінцевого -т².

Ці факти відбивають досить виразно й воронезькі говірки. У говорах північного типу нерідко відзначається закінчення -ит' (у наголошеній і ненаголошеній позиціях). Наприклад: уже і не *р'обит'*, зімоју хто ж там *х'одит'*, прислуга поп'у і у п'ист *нав'арит'* вар'еничкою (Вис.); с'ало пл'итами *н'осит'*, у нас по л'єсу ехо *х'одит'*, теп'ер кор'ову, кабан'а *д'ержит'*, гран'ату туд'и *бр'осит'*, *уд'арит'* у мозги — ум'ом тр'онус', бој'ус'а — *пров'алит'*, в'он мен'є *гов'орит'* (Ур.).

З другого боку, у говірках переважно південно-східних, але часто й північноукраїнських маємо форми без -т. Наприклад: р'обе да *р'обе* (Пух.); *х'оде* по земл'є, молод'а *н'осе*, фат'у, *с'аде* ј'аблука і ј'се на св'і-т'і, бул'о ст'арша на вечорн'иц'ах перва *прин'осе* карт'ошку, *прих'оде* б'аба (Вис.); кон'єц' уже *пудх'оде*, прец'єд'ател' *пр'осе* (Ур.).

2. Типова українська флексія 1 особи множини у дієсловах теперішнього (і майбутнього простого) часу -мо властива й багатьом українським говіркам Воронежчини. Наприклад: *пр'ийдемо*, *поігр'аємо*, (Вис.); *од-в'одимо*, *но'симо* сіно, *бал'акаємо*, *хов'аємо*сь, куфа'йки *понад'єг'аємо*, ми укр'айіну *сл'ухаємо* по р'ад'ю (Степ.). Поряд виступають форми на -м: *дожив'єм*, *зн'осим* (Вис.); сноп'и, *постайк'уєм*, а тод'і *в'озим* їх на ток'і (Пух.).

¹ В. Бра х н о в. Зазнач. праця, стор. 31; Його ж. Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, «Діалектологічний бюлетень», вип. VII, К., 1960, стор. 69-70; автор відзначає поширеність закінчення -и в говірках лівобережної частини району.

² Див. програму з української діалектології для університетів та педінститутів, складену М. Наконечним, вид. НКО УРСР, 1941.

3. У системі форм мин. часу сучасної української мови, загальнонародної і діалектів, є, як відомо, **форма передминулого часу** (її називають іноді також давноминулим) типу «були робили», «ходила була», «написав був», що продовжує давній плюсквамперфект¹. Наявні ці форми і на Воронезщині. Наприклад: *оце бул'и дал'и колх'озн'ікам, тод'ї бул'а дуже піс'ен' спі-в'ала; л'уба бул'а гул'ала ц'ілії ден', а ми гн'її л'їп'или (Піски); тод'ї бул'и нас'ажували садк'и, ја сам'а бул'а, ост'алас' сирот'оју (Серед.); зар'їзали бул'и ото де плацф'орма (Пух.); на дер'евах бул'и вїєти пого-р'ели (Ур.); ја бул'а ўже ум'ерла; тої пої'їхаў буї скирдув'ат' (Крин.).*

4. Для літературної української мови і тих говірок, що на них вона спирається, дуже характерна **синтетична форма майбутнього часу** недокон. виду дієслів типу «братиму», «ходитиму», що постала з давньої аналітичної: *брати му* або *му брати* з ще давнішої *їму брати* (або *брати їму*). У ряді південно-західних говірок, напр., буковинських, східних карпатських, вони досі, як відомо, поширені. Такі аналітичні форми на Воронезщині не засвідчені, але синтетичні, з них утворені, широко вживаються. Наприклад: *шо, не получ'атиму?* (Степ.); *може, б'итимеш?*, *вон'о там леж'атиме*, він так *ж'итиме*, а я так *ж'итиму* (Масл.); *ск'оро черед'а йт'име*, д'овго *стої́атиме* (г); а т'аја нат'ашка хто — на *як закінд'атиме* (Пух.); *д'ома б'итимут'*, *раб'отатимеш хараї'о* — і *плат'итимуть*, *во'ни конч'атимут'* (Шевч.); *т'ї спів'атимут'* (Піски); *хот' зн'атимут'* (Ур.).

Наведений вище матеріал дає підстави заперечувати відбиту в деяких статтях (згадуваних вище) думку про «гібридний», «мішаний» чи «перехідний» від української до російської мови тип досліджуваних нами говірок. Не відкидаючи міждіалектних і міжмовних впливів, що мають місце і на Воронезщині (ми їх визначаємо зокрема і в даній статті), констатуємо, спираючись на добутий нами чималий фактичний матеріал, виразну збереженість українського мовного типу в українських говірках Воронезщини, зокрема на морфологічному рівні, в системі форм словозміни.

Примітка. Умовні скорочення назв населених пунктів: Богучарський р-н: С.-Т.—Старе Толучієво; Бутурліновський р-н: Бут.-Бутурліновка, В. Арх.—Велике Архангельське, Філ.—Філіпенкове; Лискинський р-н: Вис.—Високий, Масл.—Маслівка, Степ.—Степний, Шевч.—Шевченко, Пух.—Пухове; Острогозький р-н: Крин.—Криниця, Реп.—Реп'івка, Серд.—Сердюки, Ур.—Урив Х.—Т.—Хохол-Тростянка; Підгоренський р-н: Г.—Гончарівка; Розсошанський р-н: Р.—Розсош, Л.—Лизинівка; Павлівський р-н: Піски; Петропавлівський р-н: П-ка

¹ Ця форма засвідчується і в інших українських говірках, зокрема поліських, середньонадніпрянських. Див. А. Могила, Зазнач. праця, стор. 62; складні форми минулого часу зустрічаються також і в деяких говорах російської мови. Див. С. Бромлей і Л. Булатова, Морфологические различия русских говоров, зб. «Вопросы диалектологии восточнославянских языков», Изд-во «Наука», М., 1964, стор. 141—142.

ДОДАТОК ДО СХЕМИ № 1

НАЗВИ ПОНУМЕРОВАНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ *

I. Богучарський район:

1. Абросимове
2. Богучар
3. Галіївка
4. Данцівка
5. Дяченкове
6. Жолобок
7. Журавка
8. Копани
9. Красногорівка
10. Криниця
11. Куп'янка
12. Лебединка
13. Липчанка
14. Лофицький
15. Лугове
16. Мальований
17. Медове
18. Ольхів
19. Підколоднівка
20. Піскуватка
21. Полтавка
22. Радчинське
23. Расківка
24. Сармин
25. Старо-Толучієве
26. Твердохлібівка
27. Терешкове
28. Филонове
29. Чумачівка

II. Бутурліновський район:

30. Березівка
31. Бутурліновка
32. Василівка
33. Велико-Архангельське
34. Зарічне
35. Карайчевка
36. Козловка
37. Кучеряївка
38. Макогонове
39. Филипенкове

III. Воробйовський район:

40. Березове
41. Верхній Бик
42. Верхнє Толучієве
43. Воробйовка

44. Воропаєв
45. Гринів
46. Дубровка
47. Єлизаветівка
48. Іванівка
49. Квашине
50. Козинцев
51. Корінне
52. Краснопілля
53. Лєскове
54. Мужиче
55. Нижній Бик
56. Ново-Толучієве

IV. Воронцовський район:

57. Александрівка
58. Воронцовка
59. Солонці
60. Шувалов

V. Євдаковський район:

61. Верхні Марки
62. Вовче
63. Дігтярне
64. Євдакове
65. Каменка
66. Карпенкове
67. Коденцеве
68. Марки
69. Минжулине
70. Нова Розсош
71. Огибне
72. Пилипи
73. Сончине
74. Трьохстілки
75. Тхорівка
76. Ямки
77. Ярки

VI. Калачіївський район:

78. Калач
79. Калачіївський
80. Лєскове
81. Маніне
82. Ново-Меловатка
83. Перевалочне
84. Розсипне

* Подаються здебільшого так, як вимовляє їх місцева людність.

85. Хрещате
86. Ширяєве
87. Ясенівка

VII. Кантемирівський район:

88. Андрюшівка
89. Бугаївка
90. Журавка
91. Зайцівка
92. Кантемирівка
93. Касьянівка
94. Колісниківка
95. Ново-Марківка
96. Писарівка
97. Рудаївка
98. Скарівка
99. Смагліївка
100. Тали
101. Титарівка

VIII. Коротояцький район:

102. Болдирівка
103. Веселий
104. Довгалі
105. Солдатське
106. Троїцьке
107. Урив-Зазмайла
108. Урив-Покровка
109. Урив-Успенське

IX. Лискинський район:

110. Александрівка
111. Високий
112. Володимирівка
113. Воробйовка
114. В'язники
115. Демченків
116. Дивногор'є
117. Духове
118. Катеринівка
119. Ковальове
120. Коломицеве
121. Колибілка
122. Красна Зоря
123. Лиски
124. Маслівка
125. Мелахіне
126. Мисеве
127. Миколаївка
128. Переїжде
129. Петровське
130. Петропавлівка
131. Попасне
132. Прияр
133. Пухове
134. Селявне
135. Степний
136. Шевченко
137. Щуче

X. Лосевський район:

138. Антипівка
139. Безимений
140. Березове
141. Герине

142. Городище
143. Грань
144. Затін
145. Карла Маркса
146. Котовка
147. Крицький
148. Лосеве
149. Максимове
150. Ново-Максимове
151. Перебой
152. Піски
153. Покровка
154. Ступине
155. Хвощоватий
156. Черкаське
157. Чугунівка

XI. Михайлівський район

(райцентр — Митрофанівка):

158. Бондареве
159. Волоконівка
160. Гола
161. Єленівка
162. Жилине
163. Іванівка
164. Кривоносове
165. Митрофанівка
166. Михайлівка
167. Ново-Біла
168. Піддубне
169. Шрамівка

XII. Ольховатський район:

170. Бугаївка
171. Великі Бази
172. Високий
173. Гузівка
174. Дроздове
175. Заболотівка
176. Загірянкa 1-а
177. Загірянкa 2-а
178. Караяшник
179. Копана 1-а
180. Копана 2-а
181. Костове
182. Кулішівка
183. Лимарів
184. Мар'ївка
185. Нерівнівка
186. Нова Сотня
187. Ново-Харківка
188. Шапошниківка
189. Юрасівка

XIII. Острогозький район:

190. Александрівка
191. Ближня Полубянка
192. Гниле
193. Губарівка
194. Дальня Полубянка
195. Должик
196. Кадубець
197. Коловатівка
198. Крива Поляна
199. Криниця

- 200. Кринички
- 201. Луки
- 202. Литвинівка
- 203. Лушниківка
- 204. Мала Нова Мельниця
- 205. Петренкове
- 206. Піски-Харівський
- 207. Піскуватка
- 208. Писарівка
- 209. Розтикайлівка
- 210. Середнє Воскресенське
- 211. Таволжанка
- 212. Хохол-Тростянка

XIV. Павловський район:

- 213. Александро-Донська (Дуванка)
- 214. Березки
- 215. Варварівка
- 216. Велика Казинка
- 217. Єлизаветівка
- 218. Жданова
- 219. Желдаківка
- 220. Копанки
- 221. Михайлівка
- 222. Миколаївка
- 223. Павловськ
- 224. Петрівка

XV. Петропавлівський район:

- 225. Александрівка
- 226. Бичок
- 227. Глибоке
- 228. Довгий
- 229. Замостя
- 230. Індиций
- 231. Кобцівка
- 232. Куток
- 233. Матюшин
- 234. Нова Криуша
- 235. Ново-Богородицьке
- 236. Новий Лиман
- 237. Ново-Троїцьке
- 238. Осадчий
- 239. Піски
- 240. Петропавлівка
- 241. Прогоріле
- 242. Стара Криуша
- 243. Старо-Мелова
- 244. Фоменкове

XVI. Підгорнський район:

- 245. Андріївка
- 246. Басівка
- 247. Битюг
- 248. Білогір'я
- 249. Березове
- 250. Богучарський
- 251. Варварівка
- 252. Велика Дмитрівка
- 253. Великий Скорориб
- 254. Велика Хвошоватка
- 255. Верхній Карабут
- 256. Високий Байрак
- 257. Вязовий
- 258. Гирин

- 259. Голубин
- 260. Гончарівка
- 261. Григорівка
- 262. Даньковський
- 263. Квіткін
- 264. Коловерть
- 265. Колодежне
- 266. Крамарів
- 267. Костомарово
- 268. Малий Скорориб
- 269. Перевальне
- 270. Підгорне
- 271. Побединщина
- 272. Сагуни
- 273. Саприне
- 274. Сімейка
- 275. Сергіївка
- 276. Серпанки
- 277. Старо-Гришівка
- 278. Суд-Миколаївка
- 279. Українська Буйлівка
- 280. Юдіне

XVII. Реп'ївський район:

- 281. Верхня Мельниця
- 282. Дракине
- 283. Катеринівка
- 284. Нижня Мельниця
- 285. Ново-Солдатка
- 286. Осадче
- 287. Розсош
- 288. Реп'ївка
- 289. Сердюки
- 290. Скорицьке
- 291. Токарі
- 292. Фабрицьке

XVIII. Розсошанський район:

- 293. Александрівка
- 294. Артемове
- 295. Бабаївка
- 296. Будяки
- 297. Вакулівка
- 298. Верхнє Київське
- 299. Євстратівка
- 300. Єкатеринівка
- 301. Копанки
- 302. Хрещатик
- 303. Криничне
- 304. Лизинівка
- 305. Мулявий
- 306. Нижній Карабут
- 307. Ново-Київське
- 308. Нова Калитва
- 309. Підгорне
- 310. Попівка
- 311. Сагуни
- 312. Сімейка
- 313. Стара Калитва
- 314. Тернівка
- 315. Український
- 316. Херсонський
- 317. Чагарі
- 318. Чернишівка

ФОРМИ ДІЕСЛІВ У МОЛДАВСЬКИХ ГРАМОТАХ XV ст.

Л. В. Венєвцева

Молдавські грамоти¹ становлять великий інтерес для дослідження дієслівної системи української мови XV ст., яка порівняно з давньоруською значно змінилася. Ці зміни засвідчуються в становленні категорії виду, в результаті чого дана категорія придбала загальний характер у всіх особових і іменних формах дієслова, а звідси — зміни в системі минулих часів (втрата імперфекта і аориста), зміни старого перфекта і плюсквам-перфекта, розмежування форм теперішнього і простого майбутнього часу (а значить і перетворення системи вираження майбутнього часу), в народженні ще однієї дієслівної категорії — дієприслівника тощо. Все це представляє систему дієслова молдавських грамот, багато в чому близьку до дієслова сучасної української літературної мови.

ДІЙСНИЙ СПОСІБ

1. Форми теперішнього часу і простого майбутнього. Флексія 1-ої особи одн. в теперішньому часі відповідає особовому закінченню дієслів сучасної української мови. Зустрічаємо: *имаю* (II, 361), *иму* (II, 365), *даю* (II, 358), *прошу* (II, 365), *хочю* (II, 468) та ін. Форми 2-ої ос. одн. у грамотах закінчуються на -ш (граф. шъ): *будешъ* (II, 350), *вчинишъ* (II, 387), *наводишъ* (II, 448), *пропустишъ* (II, 365), *присылаешъ* (II, 409), *утвердишъ ся* (II, 387) та ін. Для 3-ої ос. одн. характерне в закінченні палатальне і велярне т (граф. ть, т, ть). З палатальним т засвідчено більше ста форм: *єсть* (I, 222), *говорить* (II, 364), *выходить* (II, 170), *дасть* (II, 396), *ховаєть* (II, 413), *илеть* (II, 400) та ін., що характеризують більшість сучасних українських говорів і українську літературну мову. Однак у грамотах переважають форми з велярним т, типу *виходит* (I, 285, 440), *держит* (II, 156), *ишчет* (I, 59), *оузрит* (I, 4, 6 — більше 60 разів), *изберет* (I, 4, 6 — більше 80 разів) та ін., що були властиві, очевидно, місцевим українським говорам, як властиві вони галицьким лемкам і тепер, в яких зустрічається, наприклад, *горит*, *косит*, *готовит*, *носить* і навіть у дієсловах І дієвідміни — *поберет*².

В українських грамотах, виданих В. Розовим, теж зустрічаємо обидві форми, але з переважаючим палатальним т³.

Щодо 3-ої особи мн., то тут також засвідчені закінчення з палатальним і велярним т: *будуть* (II, 392), *кличуть* (II, 398), *мають* (II, 398), *творять* (I, 211), *сидѣть* (I, 140) та ін., але *идутъ* (II, 274), *продаютъ*

¹ І. Богдан. «Documentele lui Ștefan cel Mare», vol. I, II, București, 1913.

² І. Верхратський. Про говор галицьких лемків. Львів, 1902, стор. 131—132.

³ В. Дем'яничук. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в. К., 1928, стор. 34.

(II, 261), *доидут* (II, 315), *осадят* (I, 114, 120), *стратят* (I, 262) та ін., що характеризують і тепер значну частину південно-західних говорів¹.

У грамотах зустрілось кілька дієслів 3-ї особи одн. без т: *боуде* (I, 100), *буде* (II, 486), *дає* (I, 100), *укаже* (II, 284). Очевидно, у мові українців Молдавії та Буковини XV ст. досить впливовими були тут форми з кінцевим велярним т, які й заступали собою всі останні.

Певний інтерес викликає 1-а особа мн., в якій засвідчені флексії -м (граф. м, мъ, мъ) і -мо, -мы, -ме. Наприклад: *пишемъ* (II, 484), *шлемъ* (II, 396), *чинимъ* (I, 181, 221 — часто зустрічається) та ін., а також прототиби сучасних форм з -мо: *просимо* (II, 338, 402), *проходимо* (II, 283), *стоимо* (II, 356, 483), *хочемо* (II, 284, 402), *пошлемо* (II, 423) тощо. Закінчення -ме і -ми, як-от: *веримы* (II, 390), *есмы* (II, 320, 231, 249 — дуже часто вживається), *мамы* (II, 486), *знаєме* (II, 363), *оузриме* (II, 306) та ін., засвідчені в грамотах, і тепер характеризують говори галицьких лемків. Тут можна почути: *бігнеме, хочеме, пишеме, мамы, есмы*².

2. М и н у л и й ч а с. З форм минулого часу в молдавських грамотах широко представлений так званий зруйнований перфект, властивий живій мові українців того краю. Засвідчені і форми аориста, які вважаємо мертвими, не властивими живій розмовній мові XV ст. На це вказує наявність його в грамотах, жалуваних монастирям, митрополіям тощо, в яких найбільше знаходимо запозичень з книжної церковної мови або стилізацію під неї (див., наприклад, хрисовул Зографському монастирю (I, 99—100) — *придадох сѣ, обещах сѣ, оуписахмо*) і в стереотипних штампах, які за традицією передавались з найдавніших писаних пам'яток. Тому не дивно, що у формі аориста зустрічаються в основному одні і ті ж слова: *заплатих аз* (I, 376, 436, 438 і т. д.), *благопроизволих* (I, 351), *оустах аз* (I, 509) та ін., які фігурують у таких ідентичних реченнях: аз у том *оустах та пожаловах* нашу слугу пана Єремію (II, 144); і *оустах азъ* господство мы і *заплатих оуси* ...пінтзи (II, 154) та ін., в яких незрозумілі для писаря змертвілі аористні форми часто замінювались дієприслівником минулого часу (новою дієслівною категорією) або перфектом. Читаємо: И *оуставиши* наши слоуги Сима и брат его Оника та *заплатили* оуси тоти вышеписанній пінтзи (II, 175); оже *пришли* перед нами прѣтелеве Ливовски и *принесли* привиліє великое (II, 272) та ін.

Імперфект у досліджуваних пам'ятках не засвідчений, він, як і аорист, вийшов з ужитку³ староукраїнської мови і був замінений формами перфекта. Причини таких змін у системі минулих часів полягають у тому, що в процесі розвитку східнослов'янських мов відбулась «диференціація видо-часових значень, що були злиті в імперфекті і аористі... за видовим значенням закріплюється один спосіб вираження — за допомогою дієслівних основ, а значення минулого часу стало виражатись тільки за допомогою спеціального суфікса -л»⁴.

У молдавських грамотах XV ст. дієприкметник на -л виражає вже безвідносну до моменту мовлення минулу дію, а зв'язка, втративши предикативність, служить звичайним граматичним показником діючої особи (з цим значенням дієслово-зв'язка вживається в писаних пам'ятках і знач-

¹ Ф. Т. Жилко. Говори української мови. К., 1958, стор. 59.

² І. Верхратський. Про говір галицьких лемків..., стор. 132, 139.

³ Див. А. І. Генсьорський, І. М. Керницький. Спостереження над формами аориста і імперфекта в староруських і староукраїнських пам'ятках. Дослідження з мови і літератури. «Наукові записки АН УРСР», т. IV, К., 1957, стор. 92—101.

⁴ С. Д. Никифоров. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. М., 1952, стор. 155—156.

но пізнішої доби¹). Наприклад: *И палъ есмъ въ рѣцѣ господину Басарабе воеводе* (II, 358); а через тин свои послы *всказывалъ еси* до нас (II, 386); *велѣло ест* господство ми (I, 101) і багато ін. При наявному підметі в реченні дієслово-зв'язка, за дуже рідким винятком, відсутня. Зустрічаємо: *И уставше нашъ слуга Крачюн та заплатилъ уси тоти пинѣзи* (II, 25); коли *ему погорилъ дом* (I, 334); *и загубилъ Аврамъ вистарникъ тоє село оу хитлѣнствѣ*, коли *побежалъ* от нас до литовскої землі (I, 22); *они побегли* до Каменця (II, 365) та ін.

Засвідчений перфект 1-ої особи мн. з допоміжним дієсловом *есмъ* у редукованому вигляді — *смо* і *смы*: *И чекали смо* и отъ вашеє милости абы пришли панове (II, 485); коли тоту больницю сами *смо утвердили* (I, 162); *смы писали* (II, 453); *смы взяли* (II, 486) тощо, які вважаємо за прототипи перфектних форм, що нерідко зустрічаються у сучасних південно-західних говорах. І. Верхратський подає: *збирали -смо, збирали-сте* та ін.²

Деформовані перфектні конструкції привертали увагу мовознавців, зокрема О. О. Потебні³ і О. О. Шахматова⁴, але вони помилялися, коли походження, розповсюдженість та збереження цих форм у південно-західних діалектах ставили в абсолютну залежність від впливу польської мови. П. Житецький⁵, навпаки, визнавав самобутній розвиток таких перфектних форм на давньоруській основі. Цілком слушно зауважив з даного приводу Б. В. Кобилянський⁶, який, заперечуючи вплив польської мови на українську в плані появи в ній цих форм, вважає, що «категорія перфекта в давнину була спільною для всіх слов'янських мов, а розвивалася в окремих мовах з своїми особливостями»; підтвердженням цього і є якраз значна поширеність цих форм у діалектах західних областей.

Досліджений матеріал дозволяє прийти до висновку, що руйнування давнього перфекта почалося у тих реченнях, де вживався підмет. Недарма наші грамоти фіксують його частіше в реченнях, де підмет відсутній або за традицією письма не вживався в подібних конструкціях (1-а і 2-а особи одн. і мн.). Думаємо, що саме з цих причин ми зустрічаємося майже в кожній грамоті з «старим» і «новим» перфектом, а не тільки тому, що давній перфект вживається для підкреслення важливості записаних в грамоті акцій, як твердить Н. С. Антошин⁷.

Перфектні форми в молдавських грамотах закінчуються на *-л* (граф. л, лъ). Лише один раз зустрілось у цій позиції *ѣ* (*поминаоѣ* (I, 100)). Цей приклад слід вважати за ймовірний. Як відомо, починаючи з XIV ст. вже зустрічається на письмі буква *в* у цьому положенні, але за письмовою традицією кінцевий *л* у дієсловах чол. роду вживається аж до кінця XVIII ст.⁸.

¹ Див. Л. О. Самійленко. Форми дієслів дійсного способу в актових книгах Полтавського городского уряду II пол. XVII ст. «Праці ОДУ», т. 151, вип. 10. Одеса, 1961, стор. 94—99.

² І. Верхратський. Про говір галицьких лемків..., стор. 140.

³ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. I—II, 1888, стор. 251—255.

⁴ О. Шахматов—А. Г. Кримський. Нариси з історії української мови..., К., 1924, стор. 75.

⁵ П. Житецький. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в., стор. 48—50.

⁶ Б. В. Кобилянський. Про залишки перфекта в південно-західній групі діалектів української мови. Ж. «Українська мова в школі», 1953, № 3, стор. 69—71.

⁷ Н. С. Антошин. Основа языка молдавских грамот. Тезисы докладов пятой научно-теоретической конференции, Таганрог, 1961, стор. 55.

⁸ О. П. Безпалько, М. К. Бойчук та ін. Історична граматики української мови, вид. 2-е, К., 1962, стор. 168—169.

3. Давноминулий час. У реченнях з відсутнім підметом зустрічаємо давноминулий час, що широко вживався у давньоруській мові (дієприкметник на-лъ плюс перфект допоміжного дієслова *бути*). Читаємо: Што и передъ тымъ *посылали были есмо* до васъ нашего посла (II, 407); и люди наши, што *есмо были лишили* та тоту букату земли, мы сми ихъ всихъ взяли до насъ (II, 486) та ін. При наявному підметі в реченні засвідчена нова, цілком сучасна форма плюсквамперфекта, без допоміжного дієслова, що вказує на особу. Наприклад: що *бил купил* тоє село Аврам вистарник (II, 22); що ж *бил купил* пан Коруя того листа (I, 286); що *бил продал* Козма (I, 206) та ін. і навіть при відсутньому підметі двічі засвідчена нова форма плюсквамперфекта: що оу ихъ част *были достали съ* тоти три села от сель дѣда их (II, 162); некоторые члонъки *ся были не сподобали* (II, 405).

4. Форми майбутнього часу. Історія форм майбутнього часу в українській мові становить великий інтерес. Суть її полягає в закріпленні значення майбутнього простого за формами теперішнього часу дієслів доконаного виду, у становленні сполучень особових форм дієслова *бути* з інфінітивом в ролі майбутнього складеного, так званої аналітичної форми майбутнього часу, і в утворенні синтетичної форми майбутнього складеного з сполучення інфінітива з особовими формами дієслова *иму* — *яти*.

У молдавських грамотах форми доконаного виду виступають у значенні майбутнього простого, утворені від форм недоконаного виду за допомогою граматикалізованих префіксів. Наприклад: А коли *привезут* Ливовчане соукна (II, 275); лише коли нас о то наипервей корол его милость *обыишетъ* алюбо тежъ *напоменет* (II, 292); а на такъжо учиню, какъ ми *узвелищъ* (II, 365); також *вскажемъ* (II, 385); *поишлемо* (II, 423) і багато ін.

Щодо форм майбутнього першого у молдавських грамотах, то вони у значній мірі наближаються до сучасних. Це виражається у тому, що в наших пам'ятках, порівняно з давньоруськими, зафіксовано значну кількість форм майбутнього складеного з допоміжним дієсловом *бути* при інфінітиві недоконаного виду (36 разів). Деякі з них: *будет жити* (I, 10), *будет мочи* (II, 234), *будум мочи* (II, 420), *будемо слышати и видати* (II, 372), *будут возити* (II, 64), *будуть мыслити* (II, 392), *будеиш держати* (II, 390). Дієслово-зв'язка *бути*, крім значення майбутнього часу, ніяких модальних відтінків не виражає, що, очевидно, і обумовило, насамперед, його майбутню перемогу над іншими дієсловами-зв'язками — *хочу, начну, стану иму* і його однокореневими варіантами *имамъ, емлю, имаю, имью* та ін., що вживались для творення майбутнього часу в давньоруській мові і виражали при цьому різні модальні відтінки¹. Безумовно, поширенню *буду* у значенні допоміжного дієслова у майбутньому складеному сприяло використання його при творенні інших аналітичних форм часу.

Нам здається, що конструкції майбутнього часу із зв'язкою *буду* не слід залишати поза увагою і вважати їх просто «дуже малою кількістю», як це робить Н. С. Антошин². Не звертати уваги на ці мовні факти — значить свідомо відсувати початок використання *буду* як допоміжного дієслова для творення аналітичної форми майбутнього часу в українській мові на значно пізніші часи, що суперечить дійсному стану речей. Форми май-

¹ Див. Т. П. Ломтев. Очерки по историческому синтаксису русского языка. М., 1956, § 18, 19; В. П. Беседина-Невзорова. Сочетание глаголов *имамъ* и *хощъ* с инфинитивом в языке Остромирова евангелия. «Труди філологічного факультету ХДУ», т. 6, стор. 25—42.

² Н. С. Антошин. Основа языка молдавских грамот..., стор. 56.

бутнього часу з *буду* зустрічаються в українських грамотах, виданих В. Розовим¹ ще у XIV і першій половині XV ст., вага яких на фоні цієї кількості форм з *буду* в молдавських грамотах значно зростає. Це дає підставу твердити, що використання *буду*, як допоміжного дієслова для творення майбутнього часу недоконаного виду, починається з кінця XIV ст. не тільки на території, де розвивається білоруська мова, як вважає П. С. Кузнецов², а й на території, де розвивається мова українська.

У грамотах двічі зустрілися форми майбутнього другого: што *будеть* шкоды земли нашої *поделал* (II, 413); хотя и тяхъ пословъ отъ себе *отпустилъ* *будеть* (II, 398).

У досліджуваних пам'ятках сполучення інфінітива з дієсловами *хотіти* і *могти* на відміну від давньоруської мови майбутнього часу не виражають. Ці слова вносять у присудкові конструкції модальні відтінки наміру, бажання, волевиявлення і т. ін. і нагадують скоріше сьогочасні складені дієслівні присудки.

Дієслівні сполучення з *иму* і *имаю* ми розмежували на основі того, що конструкції інфінітива з *иму* мають значення майбутнього часу, тоді як сполучення з *имаю* чітко виражають модальний відтінок обов'язку і виступають у теперішньому часі з інфінітивом недоконаного виду, типу *не имаем добивати* (I, 178), *не имам... держати сѧ* (II, 289) та ін. і в майбутньому часі з інфінітивом доконаного виду: *имает сѧ вѣдати* (I, 76), *имает ...потвердити* (II, 285), *имаем узети* (I, 8) і багато ін.

Такі конструкції в молдавських грамотах досить поширені, хоч вони помітно витісняються формами майбутнього часу — інфінітив плюс допоміжне дієслово *иму* (однокореневе з *имаю*). «В історії української мови відбувався процес взаємного впливу різних за своїм походженням конструкцій з однокореновими дієсловами *йму* — *ймеш* і *маю*, *маеш*»³.

Наведемо приклади майбутнього часу з *иму* і попередньо зазначимо, що відмінювана форма у переважній більшості випадків стоїть у препозиції: *иму видети* (II, 365), *имет брати* (I, 17, 75), *имет давати* (II, 274), *имет... жити* (II, 276), *имут возыти* (II, 275), *имут сѧ селити* (I, 95) та ін.

Засвідчено кілька форм майбутнього часу з допоміжним дієсловом *иму* в постпозиції і повною редукацією початкового *і*: *не мочи мемъ* (II, 274, 423), *мочи мум* (II, 423), які нагадують нам сьогочасні східнокарпатські, гуцульські, буковинські і покутські діалектні форми майбутнього часу з *му*, *меш*, *мет*, *мем(о)*⁴, що часто ставляться і перед інфінітивом. З цих сполучень утворилась складна форма майбутнього часу, що характеризує сучасну українську літературну мову.

5. Умовний спосіб. На відміну від давньоруської мови в молдавських грамотах XV ст. широко представлені конструкції умовного способу, що складаються з дієприкметника на *-л* і слова *би*, яке прийняло на себе функцію вираження умовного способу незалежно від особи і числа. Наприклад: *былъ бы* (II, 387), *не имал бы* прощенія (II, 421), и добро *бы было* (II, 419); тот *бы имал* одослати сѧ до нас (II, 421) та ін.

Засвідчені і архаїчні конструкції умовного способу: *быхъ были сѧ* тобою въ жити и въ добромъ прымательстве (II, 387); *щобих* не загибѣ

¹ В. Дем'янчук. Морфологія українських грамот.../ стор. 35.

² В. И. Борковский, П. С. Кузнецов. Историческая грамматика русского языка. М., 1963, стор. 287.

³ В. П. Беседіна-Невзорова. До історії складених форм майбутнього часу в українській мові. Зб. «Питання історичного розвитку української мови», вид-во Харківського ун-ту, 1962, стор. 255.

⁴ Б. В. Кобилянський. Діалект і літературна мова К., 1960, стор. 189.

(II, 358), *щобыхом* его опат не уводили у холопство (I, 140) та ін., властиві, очевидно, мові українців XV ст. того краю. Подібні форми і тепер зустрічаються у гуцульських говорах¹.

6. Спільною рисою молдавських грамот XV ст. є послідовно вживана форма інфінітива з суфіксом **-ти**. Наприклад: *брати* (I, 10, 30), *говорыти* (I, 483), *добувати* (II, 192), *жити* (I, 140), *заплатити* (II, 450), *ловити* (II, 210), *оборонити* (II, 423), *робити* (I, 421) та ін. Вони цілком відповідають сучасній українській літературній мові і більшості її говорів.

Засвідчено інфінітив на **-чи** від дієслів з основою на задньоязичний **г** (внаслідок злиття **гт**): *мочи* (II, 374, 423). Такі форми, мабуть, уживалися у мові українського населення тих місцевостей. І тепер подібні форми зустрічаються у покутському, східнокарпатському та у суміжних подільських і наддністрянських говорах².

7. Активні нечленні дієприкметники теперішнього і минулого часу виступають у молдавських грамотах у застиглій незмінюваній формі. Читаємо: што присылалъ еси къ намъ своего посла Богуша..., *напоминаючи* нам ... (II, 447); и тѣгали на них так *рекучи* (I, 192); про тож Марушка... присѣгла прад нами... *рекучи* так (I, 192); тем *видѣвши* его правою и верною службою до нас, дали ему и потвърдили... села (I, 19); и *установи* Лука и жена его Луна... и дали оу руки паноу Албу... кони (I, 122) та ін. Як бачимо, активні нечленні дієприкметники в досліджуваних пам'ятках можна виділити в окрему групу слів, що відповідають дієприслівникам сучасної української мови.

Розглянута нами дієслівна система молдавських грамот XV ст. значно відрізняється від давньоруської і наближається до сучасної української мови і сучасних південно-західних говорів, а саме:

1. Наявністю у 2-й особі одн. дієслів теперішнього часу і простого майбутнього закінчення **-ш**; у 3-ій особі одн. і мн. поряд з палатальним **-т**, що характеризує сучасну українську літературну мову, — **т** велярного, властивого деяким сучасним південно-західним говорам; наявністю цілком сучасної флексії **-мо** у 1-ій особі мн., а також флексій **-ме** і **-ми**, властивих говорам галицьких лемків.

2. Грамоти фіксують зміни, що відбулися в системі минулих часів. Панівними стали форми спрощеного перфекта (без дієслова-зв'язки), що характеризують сучасну українську мову. Деформовані перфектні форми, засвідчені в грамотах, зустрічаються і тепер у деяких південно-західних говорах. Форми давноминулого часу переважно видозмінені, спрощені, наближаються до сучасних форм плюсквамперфекта. Імперфект відсутній, а форми аориста засвідчуються у книжних штампах, сталих формулах тощо, не властивих живій розмовній мові, відбитій у пам'ятках.

3. Значні зміни зафіксовано в системі майбутніх часів: за формами теперішнього часу доконаного виду закріпилося значення майбутнього простого; поширені аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду з допоміжним дієсловом *буду*; яскраво намітилися тенденції до появи на письмі синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду.

4. Панівною формою умовного способу є цілком сучасні конструкції, які складаються з дієприкметника на **-л** і слова *би*, що заступило собою всі особові форми аориста цього дієслова. Зустрічаємо і архаїчні форми з *бих*, *бихом*, що характеризують сучасні гуцульські говори.

¹ Б. В. Кобил'янський. Діалект і літературна мова..., стор. 185.

² Г. Ф. Шило. Юго-западные говоры УССР (к северу от Днестра). Автореф., Л. 1961, стор. 32.

5. Невідмінювана форма дієслова, інфінітив, представлена великою кількістю прикладів з суфіксом **-ти**. Форми з **-чи** (виникли внаслідок злиття **гт**), засвідчені грамотами, і тепер характеризують південно-західні говори.

6. Короткі активні дієприкметники теперішнього і минулого часу на **-чи**, **-ши** оформилися у специфічну дієслівну категорію, широко вживану у сучасній українській літературній мові.

Отже, дієслівні форми, як і інший досліджений нами матеріал молдавських грамот¹, свідчать, що ці пам'ятки написані мовою української народності, а не «середньоруською мовою», яка, як вважає Н. С. Антошин², услід за румунським вченим Д. П. Богданом, була нібито «спільною східнослов'янською мовою в XIII — XIV ст.» Ця теза позбавлена історичного сенсу. Вона не узгоджується з твердо доведеним в науці фактом складання мов трьох народностей — білоруської, російської й української — в надрах давньоруської мови в XII — XIII ст. і існування в XIV ст. уже сформованого українського мовного типу³, засвідченого писаними пам'ятками.

¹ Див. наші статті: «До характеристики морфологічних особливостей мови молдавських грамот XV ст. (Іменник)» (стаття вміщена в цьому збірнику) і «Фонетичні особливості молдавських грамот XV ст.» («Труди філологічного факультету Харківського ун-ту», т. 9, 1960, стор. 181—196).

² Н. С. Антошин. Язык молдавских грамот XIV — XV веков, Автореферат, Л., 1961, стор. 13.

³ Див. Ф. П. Медведев, П. А. Моргун, М. Ф. Наконечный. Про основні етапи історичного розвитку української літературної мови. Зб. «Питання історичного розвитку української мови», вид-во Харківського ун-ту, 1962, стор. 34—38.

МОВА І СТИЛЬ РОМАНУ МАРКА ТВЕНА
«ЯНКІ З КОННЕКТИКУТА ПРИ ДВОРІ КОРОЛЯ АРТУРА»

Л. С. Грінберг

Твори великого американського письменника-реаліста Марка Твена належать до скарбниці світової літератури як видатні пам'ятки словесного мистецтва, що у блискучій художній формі втілюють прогресивні ідеї свого часу. Твенові романи, повісті, оповідання, статті, які вийшли з-під пера письменника понад півстоліття тому, досі викликають гостру літературну та політичну полеміку.

З великою реалістичною силою найвидатніший письменник американської літератури відобразив Америку останньої чверті 19-го та початку 20-го сторіччя, показавши сучасникам і нащадкам крізь призму величезного таланту одну з найнепривабливіших сторінок історії США — зародження та становлення американського імперіалізму.

Серед цих творів значне місце належить історико-фантастичному роману М. Твена «Янкі з Коннектикута при дворі короля Артура».

Мабуть жодний з великих творів М. Твена не зустрічав такої суперечливої оцінки критики, як цей роман. З самої його появи (1889 р.) реакційна буржуазна критика намагалася принизити його соціальне та художнє значення, називаючи роман «злісним пасквілем на англійську історію», «образом громадського смаку», «літературною невдачею» Твена. Ці намагання тривають і досі. Характерна з цього погляду стаття Джона Б. Гобена (1946 р.)¹, в якій автор, тенденційно досліджуючи історію створення роману та задум М. Твена, робить висновок, що форма і зміст роману продиктовані лише особистою неприязню М. Твена до деяких англійських літераторів, зокрема до Меттью Арнольда, і що роман спрямований виключно проти Англії та англійців.

З другого боку, видатні американські твеністи визнають гостру спрямованість роману не тільки проти середньовічного абсолютизму Англії, а й проти всякого прояву панування меншості над більшістю, проти сучасного американського варіанту системи гноблення народу.

У «Янкі...», — пише Едвард Вагенкнехт, — Марк Твен спрямовує вістря своєї зброї саме проти злодіянь «позолоченого віку», і те, що він обрав для свого іноказання форму середньовічного роману зовсім не свідчить за його малодушність. Це лише свідок того, що Марк Твен був художник, а не рядовий памфлетист². Г. К. Белламі в своєму дослідженні Твенової творчості констатує: «...більшість критиків визнають нині, що «Янкі...» написано з метою показати несправедливість, що панувала в Англії за часів королеви Вікторії та в Америці часів Марка Твена»³.

¹ John B. Hoben: «Mark Twain's A Connecticut Yankee: A Genetic Study». «American Literature», November. 1946.

² Edward Wagenknecht. «Mark Twain. The Man and His Work.», Yale University Press, 1935, p. 236.

³ Gladys C. Bellamy «Mark Twain as a Literary Artist», University of Oklahoma Press, 1950, p. 312.

Не менш суперечливі і оцінки художніх якостей роману, і в той час як одні критики підкреслюють його «нерівність», «штучне плетиво серйозного й смішного», вважають його «нудним, неприємним, дидактичним» (див., напр., Гобен, указ. стаття), другі визнають роман високохудожнім твором.

У зв'язку з цим доцільним буде розглянути роман (хоч би у рамках невеликої статті) в плані аналізу його мови й стилю, як форми його образного та ідейного змісту.

Говорячи про призначення роману, як і всієї своєї творчості в цілому, М. Твен писав: «Я ніколи, жодного разу не намагався допомогти цивілізувати культурні класи. Я не був підготований до цього ні щодо природного таланту, ні щодо освіти і я ніколи не мав претензій щодо цього, а завжди полював за більшою дичиною—за масами. Я рідко намагався навмисне повчати їх, але докладав усіх зусиль, щоб розважити їх, бо повчання вони можуть мати всюди...»¹.

Це висловлення Твена надзвичайно важливе для ідейної та художньої оцінки роману. Воно визначає як, перш за все, його художню форму, так, значною мірою, і його зміст. «Янкї з Коннектікута при дворі короля Артура» — роман про народ і для народу, що розповідає про життя та долю народу простою, зрозумілою народові мовою у захоплюючій, дохідливій формі, вільній від настирливої дидактичності й повчання.

Переносячи янкї, рядового американського робітника, з усіма позитивними та негативними якостями людини з народу, у монархію 6-го сторіччя, М. Твен вводить його в умови «сконцентрованого зла» і тонко, природно підводить його (і читача) до порівняння феодальних порядків королівства Артура з порядками США часів янкї.

«Американський народ, що дав світові зразок революційної війни проти феодального рабства, опинився в новітньому, капіталістичному, найманому рабстві у купки мільярдів»² писав В. І. Ленін у «Лісті до американських робітників» 1918 року. Це геніальне порівняння дійсне також для Америки 80-х років минулого століття.

Підсвідомо, з численими застереженнями, нездатний через свою буржуазну обмеженість дійти до логічного кінця, художник-демократ Марк Твен будує свій роман саме на зіставленні феодального і «новітнього, капіталістичного, найманого рабства».

«Янкї з Коннектікута при дворі короля Артура» був задуманий Твеном як пародія на середньовічний лицарський роман, що був широко розповсюджений в Англії та США у 70—80 рр. і на наслідувальну літературу плантаторів Півдня, після того як Твен у грудні 1884 р. прочитав «Смерть короля Артура» Томаса Мелорі.

Перший творчий задум побудовано на прийомі контрастів, комічного зіставлення та протиставлення побутових ситуацій, звичаїв людей епохи короля Артура та сучасної Твенові Америки. Цей прийом, творчо розвинений, набувши форми глибоко змістовного зіставлення соціального ладу, звичаїв, типових характерів середньовіччя і сучасності, є основним художнім прийомом письменника в романі. Поряд з ним широко використовується характерний для Твена прийом гротеску, проте, зіставлення залишається провідним прийомом, виходячи з самої специфіки роману — зображення минулого з точки зору сучасності та сучасності — з точки зору минулого.

«Янкї з Коннектікута при дворі короля Артура» — багатопланова сатира. Будуючи роман як пародію на лицарський роман, Твен переосмис-

¹ З листа Твена Ендрю Ленгу. Цит. за "American Literature", November 1946.

² В. І. Ленін. Твори, вид. 4-е, т. 28, стор. 44.

лює його традиційні персонажі, вводить нові персонажі з народу і образ героя-автора, якні Хенка Моргана, який спостерігає, зіставляє, діє самою своєю присутністю, створюючи нерозривний зв'язок минулого з сучасністю. Реалістичність персонажів роману, яких автор розглядає як представників певних соціальних сил, узагальнені, типизовані образи, перетворює роман у велику й історично правдиву, при всій незвичайності задуму, що лежить у його основі, панораму суспільного життя феодального середньовіччя в зіставленні з капіталістичною сучасністю.

Багатоплановості сатиричного зображення підпорядкована композиція роману. Роман складається з авторського вступу («A Word of Explanation»), сорока чотирьох глав рукопису Янкі, включаючи прикінцеву главу Кларенса («A Postscript by Clarence») і закінчення автора («Fina P.S. by M. T.»). Перед романом подається передмова М. Твена.

Характерно, що вже в перших рядках передмови М. Твен підкреслює, що об'єктом зображення роману зовсім не є тільки Англія 6-го сторіччя, що «брутальні закони та звичаї», описувані ним, трапляються і в інших країнах та в пізніші часи.

У вступі М. Твен наводить справжній уривок з роману «Смерть короля Артура», даючи читачеві зразок тієї літератури, на яку його роман є пародією. Основу роману становлять глави рукопису Янкі, («The Tale of the Lost Land»). Побудовані навколо головної осі — пригод, переживань, думок, діяльності Янкі у королівстві Артура, вони розкривають один за одним різні сторони суспільного життя та побуту феодальної Англії і, прямо або посередньо, капіталістичної Америки. Глави 43 та 44 описують утопічну революцію Янкі проти аристократії та церкви і її поразку. У прикінцевому постскрипті М. Твен у песимістичних тонах описує смерть Янкі.

У романі широко використовуються всілякі мовні жанри та стилі, авторська розповідь, діалогічна та монологічна мова, публіцистичний та газетний стилі, подаються зразки реклами, газет, прокламацій, економічних розрахунків тощо. Прагнучи створити роман як твір для широких мас, донести до читача всю глибину ідейного змісту роману, М. Твен створює в ньому глави та епізоди сповнені і пародійної буфонади, і гострої сатири, і палкої публіцистики. Але всі вони, взяті в цілому, являють собою єдину, суцільну, пронизану різючим сміхом захоплюючу книжку, що висловлює гуманні демократичні ідеї М. Твена.

Багатоплановість та складна композиція твору, специфіка його образів зумовлюють прийоми використання мовних засобів у романі. Основним прийомом є різностильність, застосування стилістичних контрастів. М. Твен широко використовує найрізноманітніші функціонально-мовні стилі: фамільярно-розмовний, діловий, офіційний, газетно-політичний та різноманітні експресивно-стилістичні та емоційально-стилістичні засоби мови: архаїзми, професіоналізми, жаргонізми, сленг, вульгаризми тощо, але вони майже завжди виступають як сатирично переосмислені та зіставлені. Це допомагає авторові створити особливий тон розповіді, що відповідає образу головного героя роману — Янкі.

Подавши у вступі зразок стилю рицарського роману в уривку з «Смерті короля Артура», характерний своєю риторично-піднесеною багатослівністю, безбарвністю, лексичними, фразеологічними та синтаксичними архаїзмами, М. Твен далі використовує цей стиль для створення мовних характеристик Мерліна, короля, рицарів, та інших персонажів середньовічної Англії. Їх мова багата на архаїчні форми займенників (thou, ye, thee), дієслів (holdeth, noteth, returneth, spake, strake), числівників (twice

a thousand, five — and — twenty), вируків (prithee lo, marry), застарілих значень слів (let, an, leech, damsel, hight), архаїчні фразеологізми (fair sir, it skills not), довгі багатослівні періоди, в ній майже цілком відсутні образно-стилістичні засоби.

М. Твен так характеризує стиль мови середньовічних персонажів словами Янкі, що гумористично розкривають його прийоми творення їх мовної характеристики: «...these archaics are a little too simple; the vocabulary is too limited, and so by consequence, descriptions suffer in the matter of variety; they run too much to level Saharas of fact, and not enough to picturesque detail; this throws about them a certain air of monotonous; ...Dear me, what would this barren vocabulary get out of the mightiest spectacle?—the burning of Rome in Nero's time, for instance? Why, it would merely say, «Town burned down; boy brast a window, fireman brake his neck! «Why, that ain't a picture!» (110) ¹.

Проте, пародійну архаїчну стилізацію використовує М. Твен диференційовано, залежно від персонажа: якщо у мові Мерліна архаїчні елементи приміняються масовано, що робить його мову неприємно незграбною, заплутаною, то у мові персонажів з народу архаїзмів значно менше, а часто й зовсім немає, а у мові Кларенса та Сенді поряд з архаїзмами Твен вносить американізми, сленг. Так архаїчна стилізація використовується не тільки для того, щоб створити колорит часу, але й для того, щоб висловити своє ставлення до персонажа і викликати певне відношення читача.

Важкій, безбарвній архаїзованій мові Мерліна, короля, рицарів та інших персонажів середньовіччя протистоїть жива, барвиста мова Янкі. Оскільки роман складається в своїй основі з рукопису Янкі і розповідь ведеться від першої особи, мова Янкі відіграє найважливішу роль у створенні образного та ідейного змісту твору.

У розмові з ілюстратором «Янкі...» Даном Бердом Твен так характеризував свого героя: «Мій Янкі не має ні витонченості, ні виніженості тих, хто здобув виховання у коледжах. Він цілковитий неук. Він господар у цеху, він може побудувати локомотив або виготовити кольтівський револьвер, провести й пустити в дію лінію телеграфу, однак, він усе-таки неук» ².

Це не зовсім точна характеристика Янкі, яким він виступає у романі. Він виростає з цього задуму. Янкі розуміється на історії і на політичній економії, і на літературі, він міркує про французьку революцію й питання виховання, про державні системи та великих учених, про королівських фавориток та біблійські міфи. Проте це висловлення М. Твена важливе для розуміння образу Янкі: автор задумав свого героя як людину з гущі народної, рядового американця свого часу, робітника. Цей задум знаходить своє відображення, перш за все, у мовній характеристиці Янкі.

Стильовий діапазон мови Янкі надзвичайно широкий: ми знаходимо в ньому побутовий розмовний діалог та публіцистичний монолог, професійну розмовну мову («shorttalk») робітника-механіка і науковий доказ, веселий анекдот і гнівне викриття, круте слівце і ліричний опис пейзажу. Але мова Янкі завжди найвищою мірою сучасна — це мова американця 80-х років 19-го століття, віку бурхливого розвитку науки й техніки, дедалі більшої експлуатації робітничого класу, колоніального гноблення народів, ростучої самосвідомості пригноблених, дальшої моральної деградації гнобителів та їх прислужників.

¹ Тут і далі сторінки вказані за виданням: Mark Twain, A Connecticut Yankee in King Arthur, s Court, Moscow, 1955.

² Цит. за Gladys C. Bellamy. Вказ. твір, стор. 314.

З великою майстерністю видатний художник слова Твен з допомогою мовних засобів створює образ Янкі, який у будь-якій сюжетній ситуації, перенесений на тринадцять століть назад, залишається сучасником читача, створює часто невловимий підтекст сучасності, що «заражає» читача думками та почуттями не Англії 6-го століття, а Америки віку Марка Твена. Ці мовні засоби приміняються Твеном тонко й точно, вони завжди цілеспрямовані, зв'язані з образом та його ідейною функцією в романі.

Образно-стилістичні засоби Янкі-автор черпає з найрізноманітніших шарів мови, але передусім з тих, що відбивають специфіку його часу — професіоналізмів, гондлярського та біржового жаргонів, термінів карточної гри, спорту, економічної й газетної лексики та фразеології. У використуванні Янкі мовних засобів, характерних своєю грубістю, «жорстокістю», а також вульгаризмів, знаходять відбиття традиції американського гумору «фронтьєру», надзвичайно близькі М. Твенowi.

Образно-стилістичні засоби, що використовуються при творенні образів рицарів, короля та інших персонажів середньовіччя, завжди принижувальні, але їх уміло варіює Твен залежно від образу. Наведемо кілька прикладів характеристик Янкі: рицарства та рицарів — *chuckle-headed trade* (141), *steel-clad ass* (115), *armor-plated ass* (76), *iron dudes* (91), *courtly rascal* (104), *knights — cowboys* (106); короля, королівства, аристократії — *king looked as humble as the leaning tower of Pisa* (216), *unspeakable Georges and other royal and noble clothes-horses* (257), *royal butchers* (314), *ornamental ranks* (132), *several acres of small fry tributary kings* (303), *one whole duke and six dukelets* (141), *lordling* (201), *Cuckoo Kingdom* (155), *mollusk* (198); Мерліна, духівництва — *incorrigible idiots*, (189), *unspeakably holy* (116), *stump-tail prophets* (218), *a batch of hermits* (191).

Метафори, порівняння, епітети, оксюморон та інші тропи, словотвори, знаменні імення власні, створювані М. Твеном, завжди свіжі, яскраві, виразні. Те, що Твен навіть щодо негативних персонажів застосовує певну «градацію» рівня насмішки — від незлобивого гумору до їдкого сарказму, ще раз підкреслює майстерність письменника, його вміння зробити роман «легкою» книжкою, полегшити сприймання його ідейного змісту.

Однак глави та епізоди, що являють собою пародію на рицарський роман, не є головним у його змісті й композиції. Головне місце в романі посідає тема, якої немає в жодному рицарському романі. Це тема — гноблення більшості меншістю, яке благословляє й підтримує церква, і право більшості, право народу на свободу та справедливість. Саме вона проходить червоною ниткою крізь весь роман — від повного сарказму міркування про «божественне право» королів у передмові Твена до опису передсмертного марення Янкі у прикінцевому постскрипті автора. Ця тема ніяк не обмежена рамками середньовічної Англії. Це тема сучасності і, якщо у главах та епізодах, присвячених пародії на рицарський роман, вона присутня посередньо, то у главах та епізодах, присвячених долі народу, вона розкривається безпосередньо на матеріалі сучасності.

Мова Янкі у цих композиційних частинах набуває цілком іншого звучання, набуває сили узагальнення, висновку з суми фактів, з уроків минулого. Відповідно змінюється і стиль Янкі. Він широко використовує політичну та економічну лексику, наводить історичні факти, цитує політичні документи. Синтаксис говірної мови змінюється складними реченнями публіцистичного стилю. Твердження стають категоричними, недовзначними: «...it was like reading about France and the French, before the ever-memorable and blessed Revolution, which swept a thousand years

of such villany away in one swift tidal-wave of blood — one: a settlement of that hoary debt in the proportion of half a drop of blood for each hogshead of it that had been pressed by slow tortures out of that people in the weary stretch of ten centuries of wrong and shame and misery the like of which was not to be mated but in hell. There were two «Reigns of Terror», if we would but remember it and consider it; the one wrought murder in hot passion, the other in heartless cold blood; the one lasted mere months, the other had lasted a thousand years; the one inflicted death upon ten thousand persons, the other upon a hundred millions; but our shudders are all for the «horrors» of the minor Terror, the momentary Terror, so to speak; whereas, what is the horror of swift death by the ax, compared with life-long death from hunger, cold, insult, cruelty and heart-break?...» (98).

І далі: «...my kind of loyalty was loyalty to one's country, not to its institutions or its office-holders. The country is the real thing, the substantial thing, the eternal thing; it is the thing to watch over, and care for, and be loyal to; institutions are extraneous, they are its mere clothing, and clothing can were out, become ragged, cease to be comfortable, cease to protect the body from winter, disease and death... I was from Connecticut, whose Constitution declares «that all political power is inherent in the people, and all free governments are founded on their authority and instituted for their benefit; and that they have *at all times* an undeniable and indefeasible right to *alter their form of government* in such a manner as they may think expedient» (100).

Ці сторінки неспростовно показують, що «Янкі...» звернений аж ніяк не до минулого, що автор роману словами свого героя говорить про сучасне та майбутнє, що авторів курсив зовсім не є випадковий: «народ має незаперечне та невід'ємне право за *всього часу змінити форму правління* так, як признає потрібним».

Така ж сила переконання, властива найзлободеннішій публіцистиці, звучить і тоді, коли Янкі говорить про лихо народне, про нацьковування бідняків на бідняків, зіставляючи середньовіччя з Громадянською війною у США, про нецтво народних мас, яке насаджує пануючий клас та церква, викриває церкву, пророкує об'єднання гноблених проти гнобителів, проголошує республіку.

Ставлення М. Твена до сучасної йому капіталістичної Америки знаходить своє відображення також в опису тих «благ цивілізації», що їх приносить Янкі з США 19-го століття до Англії 6-го століття — фондової біржі, реклами, газет тощо.

Описуючи їх, Твен концентровано використовує мовні засоби біржового жаргону, реклами, газетного стилю. Застосовані у поєднанні з архаїзмами та реаліями середньовіччя, ці засоби викликають особливий ефект, розкривають у сатиричному плані зміст і природу понять, носіями яких вони є.

Для характеристики рицаря-біржовика сера Лонселота Твен використовує біржовий жаргон, що яскраво викриває хижацьку природу фондової біржі (bear, bull, to put up a corner, to squeeze the shorts).

Коли рыцар La Cote Male Taile, який роз'їздив з рекламою мила («Per-simoon's Soap-All the Prime-Donne Use It,» (114) вимив ним пустельника і пустельник помер, Янкі пропонує дописати на рекламному плакаті: «Patronized by the Elect» та додає: «Well, a body is bound to admit that for just a little one-line ad., it's a corker» (117).

Інший рекламний плакат говорить: «Try Noyoudont» (144), де значуще «Noyoudont» співзвучне з відомою назвою зубної пасти «Хлородонт». Так

з допомогою мовних засобів Твен розкриває шахрайський характер американської реклами.

У главах 26-й та 39-й Янкі наводить зразки газет, що видавалися у королівстві Артура. У їх заголовках, повідомленнях і навіть верстці Твен застосовує типові прийоми американської преси, сатирично відтворює її характерні риси — сенсаційність, псевдодемократичність, продажність. (Пор. «It was good Arkansas journalism, but this was not Arkansas. Moreover, the next to the last line was calculated to give offence to the hermits and perhaps lose us their advertising» (209).

Різниця в композиційних елементах роману, різноманітність мовних засобів, що застосовуються в ньому, зміна тону розповіді в окремих частинах роману не роблять його, однак, різнорідним. Весь роман являє собою єдине ціле, єдину художню тканину, яскраве іносказання, зрозуміле та захоплююче для найширших читацьких мас. Роман, природньо, ненастирливо веде читача від забавної вигадки до жорстокої дійсності, від минулого до сучасного, що лежить у самій основі роману.

Нові матеріали з архіву М. Твена, що стали відомі останніми роками, зокрема стаття «Рицарі Праці — нова династія», опублікована вперше в 1957 році¹, кидають нове світло на полеміку навколо «Янкі...» Написана в 1886 року, за три роки до виходу роману, ця стаття незаперечно свідчить про той глибокий соціальний зміст, який Марк Твен уклав у свій історико-фантастичний роман «Янкі з Коннектикута при дворі короля Артура».

Аналіз зовнішньої форми роману, його мови й стилю стверджує це свідчення: «Янкі з Коннектикута при дворі короля Артура» є гостра соціальна сатира, спрямована проти гноблення народу за всіх часів і у всіх країнах, і, насамперед, в Америці часів великого гуманіста й демократа Марка Твена.

¹ Див., напр., А. Старцев. Марк Твен и Америка, «Советский писатель», М., 1963.

РОЛЬ І МІСЦЕ ПРАКТИЧНОЇ ФОНЕТИКИ В КУРСІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ В НЕСПЕЦІАЛЬНОМУ ВУЗІ

О. С. Калиниченко

Для практичного вивчення іноземної мови необхідність оволодіння звуковою будовою цілком очевидна. Про виняткову увагу до цього надзвичайно важливого аспекту, якому належить провідна роль у навчальному процесі з мов, свідчить порівняно велика кількість як підручників та учбових посібників, так і наукових робіт з фонетики німецької та інших іноземних мов¹.

Проте належна увага до фонетики іноземної мови виявлялась до останнього часу, як правило, тільки на спеціальних факультетах та в інститутах іноземних мов, а всі посібники і підручники з фонетики були призначені виключно для студентів мовних вузів і факультетів², хоч їх використання у неспеціальному курсі іноземної мови, звичайно, не виключалось, але й не передбачалося програмами для немовних вищих учбових закладів та факультетів.

Роль практичної фонетики при навчанні іноземної мови і в неспеціальному вузі з новою практичною цілеспрямованістю³, коли ставиться завдання не тільки навчити студентів читати спеціальні та загальнополітичні тексти, а й розвинути у них основні навички розмовної мови, значно зростає і їй має приділятися належна увага і певний час⁴. Для практики викладання іноземних мов у неспеціальному вузі твердження про те, що «хорошее знание языка неизбежно включает правильное, во всем существенном, произношение»⁵, набуває такого ж значення, яке воно мало раніше

¹ І. П. Сунцова. Вступний курс фонетики німецької мови, «Радянська школа», К., 1960; С. К. Боянус. Постановка английского произношения, Л., 1926; М. Н. Петерсон. Вводный фонетический курс немецкого языка, М., 1937; його ж, Элементарные звуковые упражнения, М., 1936; О. Н. Никонова. Основы немецкого произношения, Учпедгиз, Л., 1938; її ж, Фонетика немецкого языка, М., 1958; О. А. Норк. Вводный фонетический курс. Учебник немецкого языка, М., 1946; Т. А. Передерій. Наставно-корективний курс фонетики англійської мови, К., 1960; Е. И. Мурашева. Изучение и преподавание немецкой фонетики, Учпедгиз, М., 1961; Л. И. Астрова. Вводный фонетический курс немецкого языка, Фрунзе, 1961, та ін.

Пор. також підручники та посібники К. Н. Драгунової та Г. І. Краснощоквої, В. Н. Вітомської, Г. П. Торсуєва, К. А. Левковської, А. Л. Трахтерова, Л. В. Щерби, О. Х. Цахер; дисертації та друковані праці з фонетик німецької та англійської мов: Л. І. Прокопової, Р. М. Уроєвої, О. М. Степанової, Т. О. Бровченко, М. Раєвського.

² Те саме.

³ Практичну мету вивчення іноземних мов та види комунікативної діяльності вірно, на наш погляд, визначає Е. П. Шубін. Див.: Э. П. Шубин. Основные принципы методики обучения иностранным языкам, Учпедгиз, М., 1961, стор. 85—86, 102—103.

⁴ Р. В. Миловидова. Работа над произношением иностранного языка в условиях неязыкового вуза. Сб. «Вопросы перестройки преподавания иностранных языков в вузах», Воронеж, 1963, стор. 305.

⁵ Г. П. Торсуев. Обучение английскому произношению, Учпедгиз, 1956, стор. 3.

для викладання мов у мовних вузах та на спеціальних факультетах. Ще конкретніше про необхідність вивчення фонетики висловлюється Г. Глісон, який пише: «Исследователь-языковед, ставящий своей целью дать научный анализ неизученного языка, и человек, стремящийся научиться говорить на другом языке, сталкиваются с одной и той же основной проблемой. Ни тот, ни другой не смогут пойти дальше и приблизиться к своей цели, пока они хотя бы в какой-то мере не овладеют ф о н е м а т и ч е с к о й (підкреслено нами.— О. К.) системой изучаемого языка»¹.

Висновок, зроблений Г. Глісоном на основі даних відбору мовних одиниць, що найчастіше вживаються у мові, свідчить про участь у мовному спілкуванні майже всього фонологічного арсеналу мови² і про необхідність обов'язкового вивчення та практичного засвоєння іноземної мови, звукових норм мови, з яких складаються одиниці значущого у мові³. Отже без знання звукових, фонетичних особливостей іноземної мови, що тісно пов'язані з іншими аспектами цього важливого засобу міжнаціонального спілкування людей, не можна навчитися ні говорити, ні читати, ні писати.

З огляду на тісний взаємозв'язок усіх аспектів мови не можна отожнювати, наприклад, уміння читати з умінням перевести письмовий знак на звуки (фонему), тобто не можна обмежуватися при навчанні читати тільки вивченням буквенно-звукових співвідношень. Так само не можна обмежуватися вивченням тільки звуко-буквенних співвідношень при навчанні письма. При читанні треба уміти також і інтонувати (володіти ритмом, наголосом у слові, реченні, мелодикою, що академік Л. В. Щерба назвав синтаксичною фонетикою), а навчитись писати можна тільки тоді, коли будуть засвоєні — поряд із звуко-буквенними співвідношеннями — відповідні правила орфографії, а також правила морфології та синтаксису.

Мова — це органічне ціле, в якому кожна частина найтісніше пов'язана з усіма іншими частинами, і нехтувати вивченням звукової сторони мови — значить навмисне затримувати вивчення мови учнями⁴. Таким чином, вивчення звукової будови іноземної мови, яка тісно пов'язана як з графікою, так і орфографією, морфологією та синтаксисом, повинно зайняти почесне місце в навчальному процесі з іноземної мови, а весь фонетичний матеріал її має бути засвоєний практично.

У зв'язку з цим питання відбору звукових одиниць мови, що підлягають обов'язковому вивченню, відпадає і закономірно постає питання про розподіл усього фонетичного матеріалу в курсі мови по етапах її вивчення в вузі з орієнтацією на основні ф о н о л о г і ч н і одиниці, на основі вчення про розпізнавальну функцію звуків мови⁵. Тільки беручи до уваги розпізнавальну функцію фонему як лінгвістичного, а не психологічного явища, не підміняючи аналіз «реляційного каркасу», співвідношень елементів звукової системи мови, її фонологічної системи в цілому аналізом анатомо-фізіологічних умов творення та акустичних характеристик зву-

¹ Г. Глісон. Введение в дескриптивную лингвистику, М., 1959, стор. 240.

² Г. Глісон. Вказана робота, стор. 339.

³ Про позначуване та значуще у мові. Див.: Н. С. Трубецкой. Основы фонологии, изд-во иностр. лит., М., 1960, стор. 8—9.

⁴ П. Хэгболдт. Изучение иностранных языков, Сокр. перевод с англ., М., 1963, стор. 122, 124.

⁵ С. К. Шаумян. Проблемы теоретической фонологии, изд-во АН СССР, М., 1963, стор. 13.

ків, який має лише допоміжне значення при навчанні вимови¹, можна свідомо оволодіти фонемами іноземної мови та їх аллофонами. Глибоке засвоєння ознак членів звукової системи мови (фонологічних ознак звуків, значення наголосу і т. п.), їх лінгвістичної значущості є єдино правильним шляхом навчитися диференціювати означальні (звукову оболонку) слів, які виявляються у відповідній фізичній субстанції², і співвідносити їх з позначуваним (із змістом) слів³.

Розподіл матеріалу практичної фонетики по етапах вивчення мови в неспеціальному вузі⁴ повинен, звичайно, урахувувати ступінь трудности засвоєння окремих фонетичних явищ, передбачати послідовність активного практичного оволодіння цими явищами на базі раціональної системи фонетичних вправ та вправ на читання і розвиток усної мови.

Найбільш відповідальним і важливим періодом роботи над вивченням мови є початковий період. Цілком слушно порівнюється погане навчання мови в цьому періоді з піщаним фундаментом для хмарочоса⁵, бо саме на початку вивчення мови закладається фундамент і для розвитку правильної вимови, і для розвитку навичок читання та письма, тому фундамент цей має бути міцний. При збереженні послідовності у викладанні німецької мови в школі і вузі початковий період (за названою програмою — перший етап) вивчення мови у вузі не може бути «вступом» до вивчення цього предмету⁶, бо студенти, які продовжують вивчати дану іноземну мову, уже володіють до певної міри усіма її аспектами, в тому числі й фонетикою. Але, як відомо, навіть фонетично вірна вимова студентів (не кажучи уже про фонетично вірну вимову) є винятком. А тому навчанню фонетично вірної вимови (а це має бути кінцевим завданням при вивченні мови з метою активного її засвоєння) повинен передувати корективний курс⁷, змістом якого є виправлення невірних вимовних навичок, постановка вимови як ізольовано, так і в словах та сполученнях слів усіх фонем німецької мови (за винятком, звичайно, носових у словах іншомовного походження) і створення, таким чином, умов для подальшого удосконалення вимови звуків на основі використання транскрипції⁸, а також практичне засвоєння правил наголосу та читання⁹. Метою корективного курсу має

¹ С. К. Шаумян, Логический анализ понятия фонемы. В кн. «Логические исследования», АН СССР, М., 1959, стр. 160; В. В. Акуленко, К вопросу о лингвистических основах методики обучения иностранным языкам, В кн. «Вопросы перестройки преподавания иностранных языков в вузах», Воронеж, 1963, стр. 49.

² В. В. Акуленко. Вказ. роб., стр. 48.

³ С. К. Шаумян, Проблемы теоретической фонологии, АН СССР, М., стр. 13.

⁴ Про етапи навчання мови див.: «Программа по немецкому языку для дневных, вечерних и заочных неязыковых высших учебных заведений и факультетов», М., 1963, стр. 4; И. Д. Коломенская, Некоторые вопросы методики обучения немецкому языку на неспециальных факультетах педагогических институтов. Сб. «Вопросы методики преподавания иностранных языков», М., 1963, стр. 14—15.

⁵ П. Хэгболдт, Изучение иностранных языков. Сокр. перевод с англ., М., 1963, стр. 125.

⁶ Т. А. Передерій, Наставовно-корективний курс фонетики англійської мови, «Радянська школа», К., 1961, стр. 5.

⁷ І. П. Сунцова, Вступний курс фонетики німецької мови, «Радянська школа», К., 1952, стр. 20.

⁸ Див. Л. В. Щерба. Вступна стаття. В кн.: І. П. Сунцова. Вступний курс фонетики німецької мови, «Радянська школа», К., 1960, стр. 10, 22; Э. П. Шубин, Основные принципы методики обучения иностранным языкам, Учпедгиз, М., 1963, стр. 133.

⁹ Пропонуємо обмежитись саме цим фонетичним мінімумом у настановно-корективному курсі і вважаємо, що виконати за 18—20 годин програму настановно-корективного курсу фонетики німецької мови, запропоновану І. Д. Коломенською, практично неможливо. Див. И. Д. Коломенская, Коррективный фонетический курс в неязыковом вузе. Сб. «Вопросы методики преподавания иностранных языков», М., 1961.

бути навчання фонематично вірної вимови німецьких фонем, правил читання та основних правил інтонації (наголосу у слові, інтонації простого розповідного речення з простим дієслівним та іменним присудком і питального речення як з питальним словом, так і без нього). Під час корективного курсу повинна бути створена основа для самостійної роботи студента над вимовою і разом з тим основа для розвитку умінь та навичок усної мови та читання.

За перший місяць занять (за 18—20 годин) студенти повинні одержати загальні відомості про творення звуків людської мови, про звукову систему німецької мови та артикуляцію основних варіантів німецьких фонем. На основі цих знань та шляхом тренування за спеціальними вправами студенти набувають умінь та перші навички вимовляти звуки в типових фонетичних умовах, вчаться розпізнавати голосні за кількістю та якістю, вимовляти приголосні [ç], [h], [x], [ŋ], [pʰ], [l] та комплексні голосні [ø:], [œ], [y:], [y] і відрізняти їх від нелабіалізованих голосних того ж ряду (від [o:], [ɔ], [i:], [i]).

Корективний курс рекомендується програмою провести за 20 годин. Проте виправленням фонологічних помилок, закріпленням навичок артикуляції фонем та правильного інтонаційного оформлення речень доводиться займатися і потім, присвячуючи 15—20 хвилин кожного заняття виконанню спеціальних фонетичних вправ. В цей період особливо важливо вчити студентів бачити за буквами та буквосполученнями фонеми німецької мови та правильно їх вимовляти, тобто навчати студентів читанню.

Поволі, в міру того, як студенти засвоюють вимову основних варіантів фонем, корективний курс переростає в основний фонетичний курс, на протязі якого провадиться робота по виробленню умінь та навичок вимовляти комбінації варіантів фонем німецької мови, інтонувати складне речення, розглядаються особливі випадки вимови німецьких та іншомовних слів.

Навчання вимови на протязі всього курсу ведеться паралельно з вивченням інших аспектів мови, в тісному зв'язку з ними і, що головне, на одному і тому ж учбовому матеріалі. Рационально використовуючи час, що відводиться для вивчення німецької мови, при умові уважного планування фонетичного матеріалу та постійного контролю за вимовою студентів з боку викладача можна досягти відчутних результатів: до кінця (повного) корективного курсу (кінець II семестру, тобто на першому етапі навчання)¹ студенти оволодівають навичками артикуляції основних варіантів фонем, інтонацією простого речення, позбавляються у своїй вимові фонологічних помилок, що роблять мову незрозумілою. До кінця обов'язкового курсу вивчення мови (факультативний курс не може братись у даному разі до уваги), тобто до кінця другого етапу навчання², можна виробити у студентів навички вимови комбінацій варіантів фонем, навчити студентів практично володіти правилами асиміляції звуків, синтаксичної фонетики (див. схему курсу фонетики німецької мови в неспеціальному вузі).

Поділ вимовних помилок на фонологічні та фонетичні³, що стосується не тільки звуків (фонем), а й інших звукових одиниць (членів звукової системи) мови як лінгвістичних явищ, в першу чергу, є науковою основою

¹ Див. «Программа по немецкому языку для дневных, вечерних и заочных неязыковых высших учебных заведений и факультетов», М., 1963, стор. 4; І. Д. Коломенська. Вказ. робота, стор. 14—15.

² Те саме.

³ Див. Л. В. Щербач. Фонетика французского языка, М., 1948, стор. 12—13.

СХЕМА КУРСУ ПРАКТИЧНОЇ ФОНЕТИКИ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ В НЕСПЕЦІАЛЬНОМУ ВУЗІ

Перший етап навчання		Другий етап навчання	
I семестр	II семестр	III семестр	IV семестр
Корективний курс		Основний курс фонетики	
Настановно-корективний курс (20 годин) Мета. На основі вчення про розпізнавальну функцію звуку німецької мови навчити студентів артикулювати голосні та приголосні, наголошувати прості та похідні слова, інтонувати просте розповідне та питальне речення. Зміст. Мовний апарат та способи творення голосних і приголосних. Звук і буква. Основні фонологічні ознаки голосних та приголосних німецької мови. Голосні: 1) [a:], [a], [o:], [ɔ], [u:], [v]. 2) [i:], [ɪ], [e:], [ɛ], [æ], [œ], [ɔœ]. 3) [ø:], [œ], [y:], [y] 4) усі голосні Транскрипція. Графічне позначення фонем німецької мови. Наголос у простому та похідному слові. Інтонція, її компоненти. Інтонція простого розповідного та питального речень.		(Спеціально заняттю фонетикою приділяється 15—20 хвилин з 2 академічних годин, що складає близько 20 годин) Мета. Удосконалення умінь та вироблення навичок вимовляти основні варіанти фонем, розвінчення фонематичного слуху студентів на основі умінь розпізнавати слухові та рухові відчуття; створення передумов для вироблення навичок вимовляти комбінаторні варіанти німецьких фонем. Зміст. Приголосні перед голосними переднього ряду: Приголосні: 1) [m], [n], [b], [p], [d], [t], [g], [k], [v], [f], [ʃ], [z], [s], [ʒ], [ʃs], [ʒs], [ʃs], [r] (перед голосними заднього ряду). 2) Ті ж приголосні та [l]. 3) [j], [ç], [x], [h]. 4) [ʲ], [f], [v], [pf]. Графічне позначення фонем. Правила читання. Приголосні в кінці слів та морфем. Редукція кількісна та якісна (наголошена та ненаголошена позиція голосних). Наголос у похідних словах. Наголос у складному слові. Інтонція складного розповідного речення. Інтонція окличного та питального речень.	
Настановно-корективний курс (20 годин) Мета. На основі вчення про розпізнавальну функцію звуку німецької мови навчити студентів артикулювати голосні та приголосні, наголошувати прості та похідні слова, інтонувати просте розповідне та питальне речення. Зміст. Мовний апарат та способи творення голосних і приголосних. Звук і буква. Основні фонологічні ознаки голосних та приголосних німецької мови. Голосні: 1) [a:], [a], [o:], [ɔ], [u:], [v]. 2) [i:], [ɪ], [e:], [ɛ], [æ], [œ], [ɔœ]. 3) [ø:], [œ], [y:], [y] 4) усі голосні Транскрипція. Графічне позначення фонем німецької мови. Наголос у простому та похідному слові. Інтонція, її компоненти. Інтонція простого розповідного та питального речень.		(Заняття практичною фонетикою приділяється 15—20 хвилин з 2 академічних годин) Мета. Вироблення автоматизованих фонетично правильних навичок вимовляти звуки німецької мови у мовному потоці, інтонувати складні речення. Зміст. 1. Комбінаторні варіанти фонем німецької мови; редукція, асиміляція, чергування звуків; синтаксична фонетика; придиж; твердий приступ; напружені та ненапружені голосні. 2. Носові голосні. Приголосні [ɜ], [dʒ]. Вимова іноземних слів. Вимова слів, що не підлягають загальним правилам орфосії німецької мови.	

навчання іншомовної вимови і не може ігноруватися при оцінці знань студента з іноземної мови, його умінь та навичок практично володіти нею. У цьому відношенні слід прийняти принципову настанову про те, що оцінка відповіді студента з будь-яких видів робіт, в тому числі й під час іспиту чи заліку, має враховувати також і його вимову¹: в кінці першого етапу (за нашою схемою — перший курс) — враховувати уміння та навички фонетично вірної вимови звуків, під якими, як відомо, Л. В. Щерба розумів і ритмику та мелодику мови², а завершальний іспит з мови має передбачати перевірку того, наскільки вимовні навички студента відповідають нормам німецької орфоепії.

¹ Див. Е. А. Гликина. Работа над произношением на занятиях по практике устной речи, «Уч. зап. І МГПИИЯ», т. XXII, 1959.

² Див. І. П. Сунцова. Вступний курс фонетики німецької мови, «Радянська школа», К., 1960, стор. 9.

ПРО ТИПИ РЕПРЕЗЕНТАНТІВ У СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Ф. Ф. Бусел

Для сучасної англійської мови є типовими короткі двоскладні речення, де роль присудків виконують дієслова, які А. Хорнбі називає «Aptamous Finites», наприклад:

1. «You'll stay to lunch, of course»
«I can't, thanks very much» (Hamilton).
2. «Are you sorry?»
«No, by God I'm not» (Shute).
3. «But if I won't be here,
Gorin will» (Wilson).

Ці й до них подібні дієслова, які вживаються так, як у наведених вище прикладах, ми називаємо р е п р е з е н т а н т а м и (у наших прикладах це: *can, am, will*), бо вони репрезентують (виступають представниками, репрезентантами) присудок певного типу.

Отже, репрезентант є особове дієслово — допоміжне або модальне, а також дієслова *to have, to be* у будь-якій функції — яке наповнюється лексичним змістом антецедента¹ і репрезентує присудок (з його групою, якщо вона є), характер якого визначається за змістом.

Аналіз дає можливість установити, що репрезентанти можуть виступати представниками фактично всіх типів присудків, наприклад:

1. «...She's gone to the inquest with Hugh».
«Has she, indeed?» (Heyer),
де репрезентується дієслівний присудок.
2. «I'm perfectly frank with you, Inspector».
«You certainly are!» (Heyer),
де репрезентується іменний присудок.
3. Mrs. Erylne. «Even business should have a picturesque background.
Should it not, Windermere?» (Wilde),
де репрезентується об'єктний присудок.
4. «Mary, darling, you aren't coming unstuck or anything, are you?» (Heyer), де репрезентується подвійний присудок і т. д.

У цих прикладах репрезентанти монофункціональні, бо репрезентують тільки один певний тип присудка. Однак репрезентант може бути і поліфункціональним, тобто репрезентувати водночас два різних типи присудків, наприклад:

- Alice. «Cousin Roy, you go right ahead and be indelicate».
Maxwell. «Thank you, I shall» (Gou and D'Usseau), де репрезентант *shall* репрезентує простий дієслівний присудок *shall go* та іменний складений присудок *shall be indelicate*.

Або: «You're talking as if you were never going to be married and have children. You know very well that you will» (Wilson), де репрезентант *will* репрезентує водночас іменний складений присудок *will be married* та об'єктний присудок *will have children*. Або: Barbara. «...if I could have the wings of a dove and fly away to heaven!... But I cant». (Shaw), де репре-

¹ Антецедент є слово (або словосполучення), лексичний зміст якого передає репрезентант.

зентант can (not) водночас репрезентує модальний об'єктний присудок can't have the wings і модальний дієслівний присудок can't fly away.

Спостерігаючи структуру репрезентантів, можна зробити висновок, що в сучасній англійській мові нормою є репрезентант, який являє собою дієслівну словоформу однослівного репрезентанта — моновербальний репрезентант, наприклад:

1. «You'll come back, won't you?»

«Yes, indeed I *will*» (Innes).

2. Lady Britomart. «But it was just like asking them to declare war on the Sultan. They **wouldn't**» (Shaw).

3. «You've been in trouble, *haven't* you?». (Horgan).

Але є деякі випадки, які не перевищують 6% від загального числа досліджених нами прикладів, коли репрезентант складається з двох або навіть трьох дієслівних форм, наприклад:

1. «Is there something wrong, Mrs. Murdock?»

«There is now, but it *won't be* much longer». (Caldwell).

2. It did look a lot, and Harris and I began to feel rather ashamed of it though why we *should be* I can't see (Jerome).

3. Was that the time? It *must have been* (Shute).

4. «It's all rot to suppose that because I've not been particular she *ought not to have been*» (Hamilton).

5. «Would he have been listening to that, by any chance?» «Lord, I don't know! He *might have been*» (Heyer).

Такі репрезентанти, тобто ті, що складаються з двох або трьох дієслівних форм, ми називаємо полівербальними репрезентантами. Від них слід відрізняти репрезентуючі конструкції, які містять однорідні репрезентанти; по суті, це два різних присудки-репрезентанти, наприклад:

He couldn't do it; he knew now that he *could n't* and *would n't* (Hilton).

Тут ми маємо два моновербальні репрезентанти.

Полівербальні репрезентанти можуть бути виражені:

1. Аналітичною дієслівною словоформою:

а) допоміжних дієслів to be, to have, наприклад:

1. «And start thinking, will you?»

Erik smiled slowly. «*I have been* all along» (Wilson).

2. «Inspector Cook, delighted to be summoned to a conference, was much more impressed than Sergeant Wake **had been** by the disclosure» (Heyer).

3. «Why, her father would turn in his grave — well, as a matter of fact, he was cremated, but what I mean is, if he *hadn't been* he *would have*» (Heyer);

б) дієслова-зв'язки to be, наприклад:

1. «Everybody was much more friendly to me then.

Not that they **hadn't been** before» (Dratler).

2. «...to tell you the truth, she's mad».

«*Has been*, for years and years» (Heyer);

в) Дієслова to have в складі об'єктного присудка, наприклад:

«Have you any ideas?»

«Not many, but I expect I *will have*, when I earn more». (Wilson);

г) модального дієслова dare, наприклад:

1. «I couldn't go home. I didn't dare» (Dratler).

2. «I don't think and I don't dare» (Hilton).

II. Сполученням модальних дієслів:

а) з допоміжними дієсловами *to be*, *to have*, наприклад:

1. "I suppose Mr. Jones was speaking to me, only I don't really remember, though if he hadn't been I should have done in to make the tea, so I'm sure I *must have been*" (Heyer).
2. "Did you see anyone amongst the bushes, miss?"
"No, but i don't think I *could have*" (Heyer);

б) з дієсловом-зв'язкою *to be*, наприклад:

1. Langdon. «You're afraid I'm going to lose my temper? You needn't be» (Gow and D'Usseau)
2. "I'm sorry".
"You *should be*" (Wilson).
3. "Everybody's got to be as nice as ever they *can be* to him" (Shute).
4. "I wouldn't like to say that what he finally told us wasn't true. It *might have been*" (Heyer);

в) з дієсловом *to have* у складі об'єктного присудка, наприклад:

1. "They've got no evidence against you — they *can't have*". (Shute).
2. "I don't mean that Uncle hasn't had a affair with this Gladys person: I suppose he *must have had*" (Heyer).

III. Сполученням аналітичної словоформи модального дієслова *have* і зв'язки *be*, наприклад:

"There's no plot, for God's sake: there *doesn't have to be*" (Wilson).

Окрім полівербальні репрезентанти, що являють собою сполучення з модальними дієсловами — найбільш розповсюджений їх тип. Він становить близько 60% усіх можливих типів полівербальних репрезентантів. Полівербальні репрезентанти не вживаються лише в конструкції *Disjunctive question*, де репрезентант завжди моновербальний. В останніх випадках полівербальний репрезентант уживається факультативно, навіть коли репрезентується іменний антецедент.

Пр., наприклад: "It may be different for me, an English man, to go to England now. I don't think it *will be*, but it *may*" (Shute).

Полівербальний репрезентант уживається:

а) коли моновербальний репрезентант не може передати потрібних за змістом висловлень граматичних значень, наприклад: "I'm glad of every moment of it". "I love for saying it — but you *shouldn't have*" (Dratler).

Уживання полівербального репрезентанта в данному випадку надає репрезентантові певного модально-часового відтінку. Моновербальний репрезентант не зміг би передати потрібних за змістом часових зв'язків, оскільки моновербальний репрезентант у такому разі означав би: «Те, що ти сказав — добре, але більше цього не говори!». Тоді як зміст висловлювання — докір за те, що вже було сказано, а говорити про це було не слід, що й передається полівербальним репрезентантом *should have*. Крім того, існує небезпека перекручення інформації у тому розумінні, що моновербальний репрезентант *should* міг би «переадресувати» спрямованість репрезентанта, тобто репрезентувати іменний присудок *shouldn't be glad* (уживання модальних дієслів у ролі моновербальних репрезентантів модального іменного присудка — звичайно явище), що спричинялося до перекручення змісту висловлювання, бо антецедентом було б слово *glad*. Або, наприклад: "He's gone". "Oh, no, don't say that! He *can't have*!" (Heyer). "He *can't*" можна було б зрозуміти як репрезентуюче "He *can't go*", що мало б зміст: «Він не може піти геть», тим часом як зміст репрезентуючої конструкції: «Не може бути, щоб він пішов». Моновербальний репрезентант, таким чином, не передав би потрібного граматичного значення.

б) Коли вживання полівербального репрезентанта зв'язане з потребою

оформити репрезентанта як представника того чи іншого присудка, наприклад: "And start thinking, will you?" "I *have been* all along" (Wilson), де репрезентант є представником простого дієслівного присудка, а антецедент оформлено як аспектний дієслівний присудок, або, наприклад: Then I started wondering about her, making her more beautiful in my mind, more desirable than any woman *could be* (Dratler), де репрезентант є представником модального іменного присудка, а антецеденти — beautiful і desirable — компоненти складного члена речення з вторинною предикацією.

в) Коли полівербальний репрезентант точно відтворює полівербальну групу специфікатора¹ антецедента (випадок так званого синтаксичного паралелізму), наприклад:

1. "I thought he *had been* dead for thirty years". "He *has been*" (Wilson).

2. "You'd *probably have* distracted me". "I *probably would have*" (Wilson).

3. "There *must be* some other way". "There *must be*, but I don't know of any" (Innes).

4. Lady Britomart. "Andrew: you *shouldn't have* let me see this place".

Undershaft. "Why, my dear?"

Lady Britomart. "Never mind why: you *shouldn't have*" (Shaw).

Такі конструкції надають висловлюванню більшої експресії, виразності, хоча при емпізі принципово можливий також і моновербальний репрезентант, наприклад:

Vivie. "I strongly suspect there will be a battle royal when my mother hears of my Chancery Lane project".

Praed. "I'm afraid there *will*". (Shaw).

Аналізуючи полівербальні репрезентанти з погляду їх співвідношення з певним типом антецедента, приходимо до висновку, що найпоширенішим типом є полівербальний репрезентант, який є аналітичною формою дієслова-зв'язки to be. Такі репрезентанти становлять 70% від загального числа полівербальних репрезентантів, причому в 50% випадків до них входить модальне дієслово (модальне дієслово та зв'язка be).

З вищесказаного можна зробити такі висновки:

1. Для сучасної англійської мови є нормою вживання однослівного репрезентанта.

2. Репрезентант може бути монофункціональним (якщо він репрезентує один тип присудка) і поліфункціональним (якщо репрезентує одночасно два різнотипних присудки).

3. Уживання полівербального репрезентанта не перевищує 6% від загального числа всіх репрезентантів, причому в 80% випадків полівербальний репрезентант складається з двох дієслівних форм. Полівербальний репрезентант з трьох дієслівних форм — явище мало поширене.

4. Превалюючим типом полівербального репрезентанта з точки зору його структури є модальне сполучення (модальне дієслово + допоміжне дієслово або зв'язка, або ж to have у складі об'єктного присудка). Загальна кількість таких полівербальних репрезентантів — близько 60%.

5. Полівербальний репрезентант звичайно вживається для передачі тих семантико-граматичних значень, які одна синтетична дієслівна словоформа передати не може.

6. Полівербальний репрезентант може вживатися як стилістичний засіб для оформлення емпітичності висловлення.

¹ Специфікатор антецедента — допоміжні та модальні дієслова (а також їх еквіваленти) у складі антецедента, наприклад: "Savina still *doesn't see* it and of all people she *should*" (Wilson) де *doesn't* — специфікатор антецедента *see*.

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР СПОЛУЧУВАНOSTІ ДІЄСЛОВА В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Ю. М. Ткаченко

Щоб вивчити характер сполучуваності (поєднуваності) англійського дієслова, ми зробили аналіз ряду текстів, узятих з романів "The Path of Thunder" П. Абрагамса та "The Adventures of Oliver Twist" Ч. Діккенса, з п'єси "Widowers Houses" Б. Шоу та з газети "Daily Worker". Як показав аналіз, сполучуваність дієслова дуже своєрідна і значно відрізняється кількісно і якісно від поєднуваності інших частин мови. Результати аналізу, що характеризують кількісну сторону сполучуваності частин мови, можна подати в таблиці.

Таблиця 1.

№ п/п	Частина мови	Кількість зв'язків на 100 слів
1	Іменник	251
2	Прикметник	117
3	Займенник	110
4	Дієслово	278
5	Прислівник	106
6	Артикль	100
7	Прийменник	192
8	Сполучник	199
9	Частка	100

З таблиці видно, що у дієслова більша кількість зв'язків, ніж у інших частин мови. Але сполучуваність дієслова особливо відрізняється від поєднуваності інших частин мови якісно. Наприклад, іменник щодо кількості зв'язків мало поступається перед дієсловом, але сполучуваність іменника значно відрізняється від поєднуваності дієслова. По-перше, багато моделей сполучуваності іменника не властиві дієслову. Так, іменник сполучається з артиклем, з яким дієслово не може сполучатися; іменник часто має активний препозитивний зв'язок з прикметником, що не властиво дієслову. По-друге, багато зв'язків іменника не є конструктивними¹, а у дієслова більшість зв'язків має важливе значення для структури речення.

Значну кількість зв'язків мають у реченні прийменники та сполучники. Але зв'язки прийменника та сполучника переважно пасивні, тоді як у дієслова більшість зв'язків є активними (пасивними ми називаємо зв'язки граматично залежних слів, активними — зв'язки граматично домінуючих слів). Крім того, поєднуваність прийменника та сполучника має двобічну спрямованість: прийменник і сполучник майже завжди мають по два зв'язки. Дієслово може мати по декілька зв'язків, іноді ж воно не має ніяких зв'язків, що, правда, трапляється рідко. За даними аналізу, дієслова без зв'язків становлять 0,4% від загальної кількості дієслів. Діє-

¹ Про конструктивні зв'язки дієслова див. нижче.

слів з одним зв'язком є 13,1%, з двома зв'язками — 36,4%, з трьома зв'язками і більше — 50,1%.

Дієслово в англійській мові — це єдина частина мови, яка може мати інпозитивне спрямування сполучення (інакше кажучи, тільки дієслово здатне сполучатися з словами, які стоять в інпозиції, тобто між двома частинами аналітичної форми слова). Дієслово є однією з тих небагатьох частин мови, що вживаються переважно в ролі головних компонентів словосполучень і в яких активні зв'язки переважають над пасивними. Крім дієслова, до цих частин мови належать іменник і займенник. На кожні 100 іменників припадає по 168 активних і 69 пасивних зв'язків, на 100 займенників — по 72 активних і 50 пасивних зв'язків, на 100 дієслів — по 150 активних і 116 пасивних зв'язків. Дієслово відрізняється від інших частин мови, здатних вступати в активні й пасивні зв'язки, майже обов'язковою наявністю одного пасивного зв'язку та одного або двох (іноді і більше) активних зв'язків. Дієслова без пасивних зв'язків становлять трохи більше 1% (14 із 1000) від загальної кількості проаналізованих дієслів. Іменники та займенники без пасивних зв'язків зустрічаються частіше: з кожних 100 іменників 26, а з 100 займенників 48 не мають пасивних зв'язків. Переважна більшість прикметників (95 із 100), прислівників (99 із 100) і числівників, як і дієслова, мають по одному пасивному зв'язку, але активних зв'язків у них значно менше (з кожних 100 прикметників 67, а з 100 прислівників 96 не мають активних зв'язків).

Дієслово вступає в підрядні зв'язки з багатьма частинами мови, синтаксичними комплексами та підрядними реченнями. Таблиця, яку наводимо нижче, показує, з якою кількістю слів різних частин мови і з якою кількістю синтаксичних комплексів та підрядних речень сполучаються кожні 1000 дієслів проаналізованих текстів.

Таблиця 2

№ п/п	Компонент дієслівного словосполучення	Кількість зв'язків на 1000 дієслів
1	Іменник	826
2	Прикметник	64
3	Числівник	8
4	Займенник	726
5	Дієслово	258
6	Прислівник	206
7	Прийменник	308
8	Сполучник	131
9	Частка	69
10	Синтаксичний комплекс	28
11	Підрядне речення	57

Найчастіше зв'язується з дієсловом іменник. За ним іде займенник. На ці дві частини мови припадає більше половини підрядних дієслівних зв'язків (близько 58%). Порівняно часто дієслово сполучається і з прийменником (зв'язки з прийменником становлять 11,6% всіх дієслівних підрядних зв'язків). Звичайно, сполучуваність з прийменником не є виключною належністю дієслова. З прийменником можуть сполучатися й інші частини мови та синтаксичні комплекси, але всі вони відрізняються кількістю та характером прийменникових зв'язків. Особливо часто сполучається з прийменником іменник. Кількість прийменникових зв'язків іменника більш ніж удвоє переважає кількість дієслівних зв'язків з прийменником (на 100 іменників припадає 63 прийменникових зв'язки, на 100 дієслів — 31 зв'язок). Але в іменника зв'язки з прийменником препозитивні, а в дієслова — постпозитивні (у іменника 72% прийменникових зв'язків є пре-

позитивними і 28 % — постпозитивними, у дієслова відповідно 6 % і 94 %). У займенника, як і в іменника, більшість приєднаних зв'язків є препозитивними — 80 %). У прикметника всі приєднані зв'язки постпозитивні. У числівника зв'язків з приєднаним набагато менше (в процентах), ніж у дієслова. Тому сполучуваність з приєднаним — одна з характерних рис дієслова як частини мови.

Дуже характерна для дієслова сполучуваність з прислівником. Хоч число прислівникових зв'язків дієслова в процентах до всіх дієслівних зв'язків невелике (7,7 %), але для інших частин мови поєднуваність з прислівником набагато менш характерна, ніж для дієслова. Із кожних 100 прислівників 88 сполучається з дієсловом і тільки 12 з іншими частинами мови.

Дієслово може сполучатися з різними синтаксичними комплексами, хоч зв'язки з синтаксичними комплексами становлять тільки коло 1 % від загальної кількості дієслівних зв'язків. Пряма сполучуваність з синтаксичним комплексом (тобто зв'язок, здійснюваний без допомоги других слів) є специфічною дієслівною рисою, яка невластива для інших частин мови.

Дієслово може також сполучатися з підрядними реченнями. Правда, серед дієслівних зв'язків питома вага зв'язків з підрядними реченнями невелика (біля 2 %), та все ж кількість їх у декілька разів перевищує число зв'язків підрядних речень з усіма останніми частинами мови, разом узятими.

Міждієслівні зв'язки становлять біля 9 % загальної кількості дієслівних зв'язків. Більшість міждієслівних зв'язків становлять зв'язки особових форм з безособовими. Серед безособових форм компонентом міждієслівних словосполучень найчастіше буває інфінітив (89 інфінітивів з 139 на кожну 1000 дієслів є компонентами міждієслівних сполучень). Решта безособових форм рідше вступає у міждієслівні зв'язки: 10 герундіїв із 22 і 21 дієприкметник I із 40 на кожну 1000 дієслів не мають міждієслівних зв'язків. Найрідше сполучається з дієсловом дієприкметник II: з 36 дієприкметників II на 1000 дієслів тільки 10 мають міждієслівні зв'язки.

Більшість дієслівних зв'язків є конструктивними. Під конструктивними зв'язками ми розуміємо такі зв'язки між словами й синтаксичними комплексами, від яких залежить структурний тип речення. Неконструктивні зв'язки не мають значення для структури речення. Вони служать для розвитку, поширення окремого члена речення, а не всього речення в цілому. Слова, об'єднані за допомогою неконструктивних зв'язків, виступають в реченні як єдине ціле, що виконує функцію того чи іншого самостійного члена речення. Візьмо речення:

"She told him the latest news from Cape Town".

Зв'язки слів *latest*, *from Cape Town* служать для розвитку окремого члена речення. Це атрибутивні зв'язки. Вони не істотні для структури речення. Якщо ми випустимо слова *latest* і *from Cape Town*, структура даного речення зберігається: "She told him the news".

Слова *she* і *told* зв'язані предикативним зв'язком. Предикативність — це дуже важлива риса речення. Речення не існує без предикативності. Тому предикативні зв'язки мають першорядне значення для речення. При наявності таких зв'язків (і, звичайно, відповідної інтонаційної оформленості) будується речення. При розриві предикативних зв'язків (який обов'язково супроводиться ломкою інтонації) речення перестає бути реченням, перетворюючись у ряд розрізнених слів. Порівняйте: "She told him the news" і "(The words) she, told, him, the, news (consist of one syllable each)".

Зв'язки між словами *told* і *him*, *told* і *news* також мають істотне значення для структури речення. Відсутність будь-якого з цих слів приведе до зміни структурного типу речення. Це ясно видно, якщо порівняти ре-

чення "She told him the news", де присудок має два додатки, з реченням, "She met him", де присудок може мати тільки один додаток, а також з реченням "She stood up", де присудок взагалі не може мати додатка. Порівняймо також такі речення:

"That will save him a pretty penny. That will save him."

Друге речення, де є тільки один додаток, явно відрізняється від першого і своєю структурою, і значенням словосполучення will save him.

Отже, речення, побудоване за структурною моделлю $p\text{ проп.} + v + p$ $p\text{ проп.} + p$ $p\text{ проп.}$, і кількісно, і якісно відрізняється від речення, яке має модель $p\text{ проп.} + v + p$ $p\text{ проп.}$. Значить, зв'язок дієслова з додатком є конструктивним.

Слова, синтаксичні комплекси, підрядні речення, що мають конструктивні зв'язки, являють собою опорні структурні елементи, з якими за допомогою простих, неконструктивних зв'язків з'єднуються усі інші слова речення. У сукупності опорні структурні елементи — це каркас, кістяк, що зумовлює структуру речення.

Як показав аналіз, дієслово в реченні має більшу кількість конструктивних зв'язків, ніж будь-яка інша частина мови. Конструктивні зв'язки речення розподіляються так: з кожної 1000 конструктивних зв'язків дієслово має 478, іменник — 209, займенник — 136, прийменник — 103, сполучник — 21, прислівник — 17, прикметник — 16. Вигуки, модальні слова, артиклі та частки не мають конструктивних зв'язків.

Дієслово можна назвати організуючим центром речення, своєрідною арматурою, за допомогою якої з'єднуються в одно ціле слова в реченні. Значення дієслова для структури речення можна порівняти із значенням атомів вуглецю для молекул органічних сполук. Як атоми вуглецю дозволяють створювати дуже складні молекули, що складаються з цілих рядів атомів різних елементів, так і дієслова дозволяють будувати складні «молекули» мови — речення, що складаються з великої кількості слів. Ми підраховували кількість слів у 2000 речень, узятих з указаних вище текстів. Виявилося, що речення до складу яких входять дієслова, складаються в середньому з 16 слів (кількість слів у таких реченнях може досягати 100), а речення без дієслова складаються в середньому з трьох слів.

Дієслово бере участь майже у всіх конструктивних зв'язках англійського речення. Воно є обов'язковим компонентом сполук слів, з'єднаних предикативним зв'язком. Дієслово також є складовою частиною більшості словосполучень, об'єднаних за допомогою комплетивного зв'язку, причому дієслову в таких сполуках належить звичайно активний зв'язок. Взагалі треба зазначити, що дієслово має в реченні більше активних конструктивних зв'язків, ніж будь-яка інша частина мови. На дієслово припадає 53,6% від загальної кількості активних конструктивних зв'язків, тоді як на іменник припадає 22,8%, займенник — 21,6%, прикметник — 1,6%, числівник — 0,2% (у прислівника, прийменника і сполучника всі конструктивні зв'язки є пасивними).

Дієслово — найактивніший структурний елемент речення. Сполучаючись з іншими словами, воно підпорядковує собі більшість опорних структурних елементів речення. Група дієслівного присудка складається із значно більшої кількості слів, ніж група підмета. За даними нашого аналізу, в групі підмета в середньому 2 слова, в той час як у групі дієслівного присудка є пересічно 8 слів і синтаксичних комплексів. Отже, організуюча роль дієслівного присудка дуже велика і набагато перевищує організуючу роль підмета. Дієслово у функції присудка є головним опорним структурним елементом речення.

І ще з одного погляду дієслово різко відрізняється від усіх інших частин мови. Інші частини мови, як правило, не мають більше як два конструктивних зв'язки в реченні і найчастіше обмежуються лише одним таким зв'язком, а кількість конструктивних зв'язків одного дієслова може досягати 6. На 100 дієслів у мові припадає в середньому по 226 конструктивних зв'язків, тим часом як на 100 іменників припадає по 98 таких зв'язків, на 100 займенників — по 62, на 100 прислівників — по 27, а на 100 прикметників — по 14. Цим, мабуть, і пояснюється той факт, що в реченнях, до складу яких входять дієслова, в середньому в 5 разів більше слів, ніж у реченні без дієслова. Це також свідчить про винятково важливе значення сполучуваності дієслова для структури речення в англійській мові.

Зважаючи на викладене вище, можна зробити такі висновки:

1. Кількість зв'язків у дієслова більша ніж у будь-якої іншої частини мови: 278 на кожні 100 дієслів. У іменника, який стоїть серед частин мови на другому місці щодо кількості зв'язків, на кожні 100 слів припадає по 251 зв'язку.

2. Із дієслівних зв'язків більш ніж половину становлять зв'язки з іменником та займенником (біля 58%). На всі інші частини мови з якими сполучається дієслово, припадає 39% дієслівних зв'язків. 3% становлять зв'язки дієслова з синтаксичними комплексами та підрядними реченнями.

3. Багато зв'язків дієслова з іменником та займенником дуже своєрідні і значно відрізняються від зв'язків інших частин мови. Наприклад, тільки дієслово може вступати в інпозитивні зв'язки, а також мати по два активні постпозитивні зв'язки з іменником або займенником.

4. Сполучуваність дієслова з прийменником також достатньо характеризує дієслово як частину мови. Прийменникові зв'язки дієслова відрізняються від прийменникових зв'язків іменника та займенника тим, що у дієслова вони переважно постпозитивні (94%), а в іменника та займенника — переважно препозитивні (72% і 80% відповідно). Наявність у дієслова деякої кількості препозитивних прийменникових зв'язків (6%) відрізняє сполучуваність дієслова від сполучуваності з прийменником прикметника, у якого всі прийменникові зв'язки постпозитивні.

5. Хоч число зв'язків дієслова з прислівниками, синтаксичними комплексами та підрядними реченнями процентно невелике (відповідно 7,7%, 1% і 2% від загальної кількості дієслівних зв'язків), проте ці зв'язки набагато характерніші для дієслова, ніж для інших частин мови. З кожних 100 прислівників 88 сполучається з дієсловом і тільки 12 з іншими частинами мови. Мати прямий зв'язок з синтаксичним комплексом може лише дієслово. Кількість зв'язків дієслова з підрядними реченнями приблизно в сім разів більша від числа зв'язків підрядних речень з усіма іншими частинами мови, разом узятими.

6. Окремо треба відзначити конструктивні зв'язки дієслова. Дієслово має набагато більшу кількість конструктивних зв'язків у реченні, ніж будь-яка інша частина мови (із кожної 1000 конструктивних зв'язків дієслово має 478, іменник — 209, займенник — 136, прийменник — 103, сполучник — 21, прислівник — 17, прикметник — 16). Дієслово є обов'язковим компонентом предикативних сполучень слів і входить у склад більшості комплетивних словосполучень. Кількість опорних структурних елементів речення, не зв'язаних з дієсловом, майже в 22 рази менша від числа тих, що мають зв'язок з дієсловом. Отже, дієслово є найважливішим структурним елементом у реченні.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОСЛІДОВНУ ПІДРЯДНІСТЬ
В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Л. М. Прудніков

У статті досліджуються деякі питання, пов'язані з явищем, що називається послідовною (або багатоступінчатою) підрядністю. Явище послідовної підрядності в сучасній англійській мові недостатньо вивчено радянськими і закордонними дослідниками, хоч воно являє безсумнівний інтерес і часто зустрічається в різних стилістичних різновидностях сучасної англійської мови.

У закордонній літературі ми знайшли лише побіжні згадування про послідовну підрядність.

В радянській англістиці явища послідовної підрядності коротко торкається у своїй дисертації З. П. Гаркунова¹.

З. П. Гаркунова підкреслює, що питання про послідовну підрядність фактично ще не освітлено. З. П. Гаркунова розглядає тільки такі складнопідрядні речення з послідовною підрядністю, де в головному реченні вжито минулий час, бо «після теперішнього часу в головному реченні ми, можна сказати, не зустрічаємо багатоступінчатої підрядності, яка характерна, головним чином для оповідання, яке йде, звичайно, в минулому часі»². З цим висновком погодитися не можна. За нашими підрахунками, приблизно в 30 % головних речень вжито часи груп Present та Future.

З. П. Гаркунова знайшла речення з послідовною підрядністю лише 4-го ступеня.

З останніх відомих нам робіт заслуговують на увагу статті Б. А. Ільїша і Н. Д. Токаревої.

Б. А. Ільїш³ розглядає структуру складнопідрядних речень з послідовною підрядністю. Він приходить до висновку, що найпоширенішими підрядними частинами є додаткові та означальні, які найлегше вступають у зв'язки з іншими частинами як підряджені і підряджуючі. Типовою для сучасної англійської мови є така структура, при якій синтаксична перспектива відкривається тільки один раз і поступово поглиблюється.

У роботі Н. Д. Токаревої⁴ зроблено спробу класифікувати складнопідрядні речення з послідовною підрядністю за кількістю предикативних одиниць. Проте тих проблем, які нам вважаються найістотнішими, практично не заторкнуто.

¹ З. П. Гаркунова. Употребление временных форм в дополнительных придаточных предложениях в современном английском языке. Канд. диссерт. М., 1954.

² З. П. Гаркунова. Вказана робота, стор. 157.

³ Б. А. Ільїш. Структура сложноподчиненного предложения в современном английском языке. «Уч. зап. Ленинград. гос. пед. ин-та», т. 226, 1962, стор. 325.

⁴ Н. Д. Токарева. К вопросу об отношениях компонентов сложного предложения с многоступенчатым подчинением. «Уч. зап. 1 МГПИИЯ», т. 27, ч. 2, 1963, стор. 243—275.

На матеріалі російської мови це явище вивчали В. А. Шитов,¹ І. А. Василенко² і Г. Ф. Калашникова³.

На матеріалі української мови цієї проблеми коротко торкається О. Є. Вержбицький⁴.

Аналізу явища послідовної підрядності на матеріалі інших мов ми не знайшли.

Вивчення таких речень пов'язане з рядом проблем теоретичного і практичного характеру, що не знайшли розгорнутого висвітлення в згаданих роботах — структурно-семантичні типи складних речень з послідовною підрядністю, порядок розміщення підрядних частин, використання сполучникової і безсполучникової підрядності, жанрово-стилістична своєрідність використання таких речень, узгодження часів у складних реченнях з послідовною підрядністю та інші проблеми. У цій статті ми розглянемо розподілення підрядних частин у складнопідрядному реченні з багатоступінчатою підрядністю за ступенями підрядності і типами підрядних і торкнемося сполучникової та безсполучникової підрядності у складнопідрядних реченнях цього типу.

Дослідження провадилося на великому фактичному матеріалі за методом суцільного виписування речень з послідовною підрядністю.

Це речення типу: *She recalled¹ that he had said² he would be glad to buy the coat for her³ if he thought⁴ she would be nice to him (T. Dreiser).* Тут показниками ступеня на початку кожного підрядного речення зазначено ступінь підрядності.

Потрібно мати на увазі, що послідовну підрядність не слід розглядати як послідовність у просторі. Зустрічаються речення, в яких підрядні вищих ступенів знаходяться перед підрядними нижчих ступенів, що буде розглянуто далі.

Можна відзначити, що в середньому у художній літературі на одній сторінці друкованого тексту зустрічається 1—2 таких речення (наприклад, у Драйзера — 1,5; у Голсуорсі — 0,7) і що значна частина таких речень (близько 30%) зустрічається в прямій мові персонажів, яка іноді навіть характеризується жаргонним забарвленням: *"Did you tell'm¹ you'd charge him for gas² if he goes on readin' in bed?" (J. London).*

Отже, це явище в значній мірі характерне для розмовної мови.

У склад 1000 складних речень з послідовною підрядністю входить:

підрядних речень 2-го ступеня підрядності —	1042,
підрядних речень 3-го ступеня підрядності —	202,
підрядних речень 4-го ступеня підрядності —	33,
підрядних речень 5-го ступеня підрядності —	5,
підрядних речень 6-го ступеня підрядності —	1,
підрядних речень 7-го ступеня підрядності —	1.

¹ В. А. Шитов. Сложные предложения с последовательным подчинением в современном русском литературном языке. Канд. дисс., М., 1951.

² В. А. Шитов. Сложные предложения с последовательным подчинением в современном русском литературном языке. «Уч. зап. Вологод. пед. ин-та» т. 12, Вологда, 1953, стр. 399—439.

³ И. А. Василенко. Последовательное подчинение в современном русском языке. «Уч. зап. Моск. гос. пед. ин-та», т. 73, вып. 6, 1959, стор. 1.

⁴ Г. Ф. Калашникова. Сложные предложения с соподчинением и последовательным подчинением в современном русском литературном языке. Автореферат, М., 1963.

⁵ О. Є. Вержбицький. Синтаксис складного речення в українській літературній мові XIX і XX століть. Канд. дисс., Харків, 1941.

Вищі ступені відсутні. Вже й підрядність 7-го ступеня є незвичайною і, як показує єдиний знайдений приклад, вжито її в розрахунку на комічний ефект: "I will satisfy your demands¹ as soon as I receive the money² which the publisher will pay me³ if he accepts the novel⁴ I am going to send him as soon as the work is finished⁶ which I am about to commence⁷ when I have⁵ found a suitable subject and the necessary inspiration" (36. „English Humour”).

Цікаво зіставити ці дані з результатами, одержаними на матеріалі російської мови В. А. Шитовим.

В. А. Шитов поділяє складні речення на дві нерівні групи: 1) складні речення з двохступінчатою підрядністю і 2) складні речення з багатоступінчатою підрядністю¹.

Складні речення з двохступінчатою підрядністю становлять у російській мові, за підрахунками В. А. Шитова, близько 90% випадків уживання складних речень з послідовною підрядністю. Решта 10% припадають на складні речення з послідовною підрядністю вищих ступенів. Чим більше багатоступінчатою є послідовна підрядність, тим рідше вона знаходить собі місце в сучасній російській мові.

У сучасній англійській мові, за нашими підрахунками, на 1000 випадків уживання послідовної підрядності припадає 202 речення з підрядністю вищих ступенів, тобто близько 20%. З цього виходить, що вищі ступені підрядності зустрічаються в англійській мові частіше, ніж у російській.

У нашому дослідженні на 1000 складних речень з послідовною підрядністю є така кількість підрядних різних типів (табл. 1):

Для більшої наочності в табл. 2 наведено розподілення кожного типу підрядних речень за ступенями підрядності (за 100 приймається кількість підрядних кожного типу), а в табл. 3 — розподілення підрядних речень за типами в кожному ступені (за 100 приймається кількість підрядних у кожному ступені підрядності).

Як показує табл. 1, в 5—7 ступенях підрядності є поодинокі приклади означальних, часових, способу дії та присудкових речень. Н а й б і л ь ш

Таблиця 1

Кількість підрядних речень на 1000 складних речень з послідовною підрядністю

Тип Ступінь підрядності	Додаткові	Означальні	Обставинні						Допустові	Умовні	Підметові	Присудкові
			Місця	Часу	Результату	Порівняння і способу дії	Причини	Мет				
1	476	173	20	110	25	40	40	1	10	75	15	15
2	259	377	12	115	16	64	30	8	22	101	27	11
3	46	59	3	37	7	12	3	2	7	23	2	1
4	4	11	—	2	2	1	5	3	—	2	1	2
5	—	1	—	2	—	1	1	—	—	—	—	1
6	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—

¹ В. А. Шитов. Сложные предложения с последовательным подчинением в современном русском литературном языке. «Уч. зап. Вологод. пед. ин-та», т. 12, Вологда, 1953, стор. 415.

поширеними типами є додаткові (але не вище 4-го ступеня), означальні, часові, умовні підрядні речення. Для деяких типів (місця, підметових, допустових), нехарактерний вже 4-й ступінь.

З табл. 2 бачимо, що, починаючи з 3-го ступеня, має місце різке скорочення кількості підрядних, наприклад, додаткові підрядні в 2-му ступені становили 33,0%, а в 3-му — 5,8%, означальні — відповідно 60,6% і 9,5%, обставинні причини — 38,5% і 3,8%.

У табл. 3 наведено розподілення підрядних речень за типами в кожному ступені підрядності. Для порівняння наведено розподілення підрядних за типами при одноступінчатій підрядності, обчислене на підставі 400 випадків, запозичених із сучасної англійської та американської літератури.

З таблиці видно, що деякі типи підрядних речень неоднаково розподіляються залежно від того,

Таблиця 2

Розподілення кожного типу підрядних за ступенями підрядності
(у % до кількості підрядних кожного типу)

Тип Ступінь підряд- ності	Додаткові	Означальні	Обставинні						Допустові	Умовні	Підметові	Присудкові
			Місця	Часу	Результату	Порівняння і способу дії	Причини	Метя				
1	60,7	27,8	57,0	41,2	50,0	34,0	51,3	7,2	25,5	37,4	33,3	51,6
2	33,0	60,6	34,4	43,0	32,0	54,2	38,5	57,0	56,5	50,2	60,0	38,0
3	5,8	9,5	8,6	13,8	14,0	10,2	3,8	14,4	18,0	11,4	4,5	3,4
4	0,5	1,7	—	0,8	4,0	0,8	6,4	21,4	—	1,0	2,2	7,0
5	—	0,2	—	0,8	—	0,8	—	—	—	—	—	—
6	—	0,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	—	—	—	0,4	—	—	—	—	—	—	—	—

Таблиця 3

Розподілення підрядних речень за типами в кожному ступені підрядності
(у % до кількості підрядних кожного ступеня)

Тип Ступінь підряд- ності	Додаткові	Означальні	Обставинні						Допустові	Умовні	Підметові	Присудкові
			Місця	Часу	Результату	Порівняння і способу дії	Причини	Метя				
1*	29,7	27,5	0,8	19,0	3,3	5,0	3,0	0	2,7	5,7	2,3	1,0
1**	47,6	17,3	2,0	11,0	2,5	4,0	4,0	0,1	1,0	7,5	1,5	1,5
2	24,9	36,3	1,2	11,0	1,5	6,1	2,9	0,8	2,1	9,6	2,6	1,0
3	22,8	29,2	1,5	18,3	3,4	5,9	1,5	1,0	3,5	11,4	1,0	0,5
4	12,0	33,3	—	6,0	6,0	3,2	15,2	9,1	—	6,0	3,2	6,0
5	—	20,0	—	40,0	—	20,0	—	—	—	—	—	20,0
6	—	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	—	—	—	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—

* — в реченнях з одноступінчатою підрядністю;

** — в реченнях з багаступінчатою підрядністю.

чи вони вживаються в одноступінчатій підрядності, чи в ланцюгу багатоступінчатої підрядності.

Тут йдеться про перший і другий ступені підрядності, бо, починаючи з третього ступеня, як ми вже зазначали, кількість підрядних речень різко зменшується. Так, додаткові підрядні речення в складних реченнях з одноступінчатою підрядністю становили 29,7%, а в першому ступені речень з багатоступінчатою підрядністю — 47,6%. З цього виходить, що додаткові підрядні речення більше характерні для першого ступеня багатоступінчатої підрядності. Інша справа з означальними підрядними. В одноступінчатій підрядності вони становили 27,5%, в першому ступені багатоступінчатої підрядності — 17,3%, в другому ступені — 36,3%. Звідси виходить, що підрядні означальні речення типовіші для другого ступеня багатоступінчатої підрядності, ніж для всіх інших випадків їхнього вживання.

З інших розходжень звертає на себе увагу відсутність підрядних речень мети в першому ступені одноступінчатої підрядності (на 400 складних речень) і поступове збільшення їхньої кількості у вищих ступенях.

Аналіз сполучникової і безсполучникової підрядності в складних реченнях з послідовною підрядністю дав такі результати (табл. 4).

Таблиця 4

Сполучникова і безсполучникова підрядність в реченнях з послідовною підрядністю
(у % до загальної кількості підрядних речень)

Сполучникова підрядність		Безсполучникова підрядність
2-й ступінь (багатоступінчата підрядність)		
	74,15%	7,15%
3-й	» 13,32%	2,3%
4-й	» 2,25%	0,27%
5—7-й	» 0,2%	—
(одноступінчата підрядність) 80%		20%

З таблиці видно, що безсполучникова підрядність має місце лише приблизно в 10% випадків уживання послідовної підрядності. Для вищих ступенів підрядності безсполучникова підрядність не типова.

За типами підрядних безсполучникові речення розподіляються так: (за 100 приймається кількість підрядних з безсполучниковою підрядністю):

додаткові — 2-й ступінь — 32,4%,
 3-й » — 8,45%,
 4-й » — 1,41%;
 означальні — 2-й » — 38%;
 3-й » — 12,7%,
 4-й » — 1,41%,
 умовні — 2-й » — 4,22%;
 підметові — 2-й » — 1,41%.

При розгляді сполучникової і безсполучникової підрядності слід відрізняти випадки «уявної (мнимої) сполучникової підрядності» — речення, які, незважаючи на наявність сполучника безпосередньо після головного речення, є, по суті, безсполучниковими:

“I suppose² if you didn't all believe in things¹, you wouldn't be doing this?” (Galsworthy).

Тут підрядне другого ступеня підрядності стоїть перед підрядним реченням першого ступеня, приєднаним безсполучниковим способом. В цілому це речення є трансформом слідуєчого: "I suppose that you wouldn't be doing this if you didn't all believe in things", або "I suppose that if you didn't all believe in things, you wouldn't be doing this".

Часто підрядні речення вищого ступеня підрядності стоять безпосередньо за сполучником або сполучниковим словом свого головного речення, наприклад:

"I know¹ that² if it isn't decided to-night it will never be decided» (Aldridge).

У цьому випадку має місце «зіткнення (стик) сполучників». Найчастіше це зустрічається після сполучника that, особливо сполучення; that if, а також that when, that before, that what, that while, that though, that as, that whatever.

Наприклад: "...but we often notice...¹ that² when the children get beyond ten or twelve, the fondness for them begins to assume another form" (Galsworthy).

Рідше зустрічається «зіткнення» після інших сполучників і сполучних слів: because if; which, although; where, as soon as; who, when.

Наприклад: "...he went on to the river bund¹ which,² although he did not know it, was presumed to be sacred at this spot» (F. Tennyson Jesse).

Як бачимо з прикладів, рідші «зіткнення» розділяються комами.

ВИСНОВКИ

1. Послідовна підрядність широко вживається в сучасній англійській мові, в тому числі і в розмовній мові.

2. Починаючи з 3-го ступеня, відбувається різке скорочення кількості випадків уживання послідовної підрядності.

3. Вищі ступені підрядності зустрічаються в англійській мові частіше, ніж у російській.

4. Найвищим виявленим ступенем підрядності є сьомий.

5. Найбільш розповсюдженими типами речень, уживаних у послідовній підрядності, є додаткові, означальні, часові, умовні підрядні речення. Для деяких типів підрядних (місця, підметових, допустових) нехарактерний уже 4-й ступінь.

6. Деякі типи підрядних виявляють неоднакове розподілення в залежності від того, чи вони вживаються в одноступінчатій підрядності чи в ланцюгу багаступінчатої підрядності. Додаткові підрядні більш характерні для 1-го ступеня, а означальні для 2-го ступеня багаступінчатої підрядності, ніж для всіх інших випадків їхнього вживання. Обставинні підрядні мети характерні для вищих ступенів.

7. Для вищих ступенів безсполучникова підрядність не характерна. Зустрічаються випадки «уявної сполучникової підрядності».

8. Часто підрядне речення вищого ступеня стоїть безпосередньо за сполучником або сполучним словом свого головного речення, причому відбувається «зіткнення сполучників».

ЗМІСТ

З нагоди 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка

	Стор.
Ф. П. Медведєв. Т. Шевченко — основоположник сучасної української літературної мови	5
М. Ф. Наконечний. До характеристики української вимови Т. Шевченка та його найближчих попередників	11
Л. О. Полякова. Дієприкметникові форми на -лий у поезії Т. Шевченка	22
Г. І. Шклярєвський. Мовні засоби комічного у повісті Т. Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали»	28
П. А. Моргун. Шевченкові традиції у мові поезій І. Франка	33
Л. А. Лисиченко. Із спостережень над мовними традиціями Т. Шевченка в поезії А. Малишка	42
Л. Г. Бикова. Деякі особливості типізації жіночих образів у творчості Панааса Мирного (образ матері)	47
І. Г. Булашенко. Роль творчого домислу в післявоєнній історико-біографічній прозі про Т. Шевченка	52
Г. І. Повх. Зауваження до синонімії в поезії «Ой діброво—темний гаю!» Т. Шевченка	58

Літературознавство

О. Г. Розенберг. Деякі філософські й теоретико-літературні погляди	
О. О. Потебні	63
П. Я. Корж. Про специфіку жанру історичного роману та його різновиди	67
М. Ю. Епштейн. Початок шляху (Про дореволюційну творчість В. Катаєва)	74
В. О. Мосенцев. З історії літературного відділу Наркомосу	81

Мовознавство

О. С. Юрченко. Мовна трансформація художнього образу в перекладах А. Малишка з Міцкевича	85
М. Ю. Протасова. Деякі синтаксичні прийоми сатири в памфлетах Я. Галана	92
Л. В. Веневцева. До характеристики морфологічних особливостей мови молдавських грамот XV ст.	100
А. О. Свашенко. Фонетичні особливості мови актових книг Крелевецького міського уряду XVII — XVIII ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм)	108
Г. Т. Солонська. До характеристики морфологічної системи українських говірок Воронезчини	116
Л. В. Веневцева. Форми дієслів у молдавських грамотах XV ст.	129
Л. С. Грінберг. Мова й стиль роману Марка Твена «Янки з Коннектікута при дворі короля Артура»	136
О. С. Калиниченко. Роль і місце практичної фонетики в курсі німецької мови в неспеціальному вузі	143
Ф. Ф. Бусєл. Про типи репрезентантів у сучасній англійській мові	149
Ю. М. Ткаченко. До питання про характер сполучення дієслова в сучасній англійській мові	153
Л. Н. Прудніков. До питання про послідовну підрядність в сучасній англійській мові	158

БМБ-1

(центр укр.районизм)

